

ВАСИЛЬ СТЕФАНИК.

ДОРОГА.

НОВЕЛІ.

ОЛОВОЇТКА.

Укр. Видавнича Спілка у Львові видала доси отсі книжки
у першій серії Літературно-Наукової Бібліотеки:

Ціна в короновій вал.

1. Ст. Ковалів. Дезертир і інші оповідання . . .	1:60 К.
2. І. Франко. Поєми	1:60 "
3. О. Кобилянська. Покора і інші опов.	1:40 "
4. Гю де Монасан. Дика панї і інші опов.	1:30 "
5. І. Франко. Полуйка і інші борисл. оп.	1:40 "
6. Н. Кобринська. Дух часу і інші опов.	1:60 "
7. Кнут Гамсун. Голод. Роман	2:20 "
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поезії.	1:60 "
9. С. Ковалів. Громадські промисловці	1:60 "
10. У. Шекспір. Гамлет, принц данський	1:80 "
11. Генрик Понтонідан. Із хат. Оповідання	1:40 "
12. Богдан Лепкий. З житя. Оповідання	1:20 "
13. Гергарт Гауптман. Візник Геншель	1:60 "
14. М. Коцюбинський. В путях шайтана	1:60 "
15. У. Шекспір. Приборкана гоструха	1:40 "
16. Панас Мирний. Лихі люди	1:40 "
17. В. Короленко. Судний день	1:20 "
18. У. Шекспір. Макбет	1:60 "
19. К. Гуцков. Уріель Акоста	1:40 "
20. У. Шекспір. Коріолян	1:80 "
21. М. Яцків. В царстві сатани	1:60 "
22. Панас Мирний. Морозенко	0:90 "
23. Леся Мартович. Нечитальник	1:60 "
24. М. Коцюбинський. По людському	2:00 "
25. В. Оркан. Скапаній сьвіт, драма	1:60 "
26. Василь Стефаник. Дорога, друге виданє	2:50 "
27. У. Шекспір. Юлій Цезар	1:80 "
28. Л. Толстой. Відродженє (3 томи).	3:60 "
29. К. Гавлічек-Боровский. Вибір поезій	1:60 "
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина	1:80 "
31. І. Франко. Коваль Бассім	1:60 "
32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	1:80 "
33. Е. Тимченко. Калевала, фінська епопея	3:00 "
34. О. Катренко. Пан Природа і ин. оповід.	1:40 "
35. У. Шекспір. Багато галасу з нечеви	1:60 "
36. Іван Франко. Сім казок, новелї	1:40 "
37. С. Воробкевич. Над Прутом, поезії	1:60 "
38. У. Шекспір. Ромео і Джульєта	1:80 "
39. К. Сроковський. Оповідання	1:40 "
40. А. Кримський. Пальмове гилле, поезії	3:00 "
41. О. Кониський. Молодий вік М. Одиця	2:00 "
42. Гю де Монасан. Горля і інші оповід.	1:30 "
43. В. Кравченко. Буденне жите. Оповід.	3:00 "
44. У. Шекспір. Король Лір	1:80 "

2012

B. 2561

ВАСИЛЬ СТЕФАНИК.

ДОРОГА.

НОВЕЛІ.

Друге виданє.

З малюнками О. Кульчицької.

ЛЬВІВ, 1917.

НАКЛАДОМ УКР. ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зарєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.

2р50.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 36 480

в ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА.

И. 30496

Василь Стефаник.

Зміст.

	СТОРОНА		СТОРОНА
Дорога	5—9	Похорон	62—64
Скін	10—12	Сон	65—67
Давнина	13—19	Басараби	68—80
Вістунн	20—24	Озимина	81—83
Май	25—31	Злодій	84—92
Палій	32—49	Такій панок	93—100
Кленові листки	50—61		

Дорога.

— Я йду, йду, мамо.

— Не йди, не йди, сину...

Пішов, бо стелила ся перед його очима
ясна і далека.

Кожді ворота минав, всі білі вікна.

Любив свою дорогу, не сходив з неї ні-
коли.

У днину вона була безконечна, як промінь
сонця, а в ночі над нею всі звізди почували.

Земля цвила і квітами своїми сміяла ся
до него. Він їх рвав і затилав у свій буйний
волос.

Кожда квітка кидала йому одну перлу під
ноги.

Очи його веселі, а чоло ясне, як керничка
при пільній дорозі.

.....
Аж людей спіткав.

Вбиті по коліна в землю вони у безтям-
ній многости падали і здоймали ся.

Чорними долонями стручували піт з чола
і великими руками ловили ся землі.

Втома валила їх, вони душили за собою
свої діти і ревіли з болю.

Здоймали ся і падали.

А ніч клала їх в сон, як каменїв одного коло одного.

Страшними лицями обернені до неба, як морем голов проти моря звїзд.

Земля стогнала під ударом їх серць, а вітер втік за гори.

.....

Він читав ті лица і велику пісню бою на них.

З їх губів злизав слова, з чолів вичитав мисли, а з серць виссав почуваня. А як сонце родило ся в крові і цілувало поміж довгі вії їх очи, то в його серці породила ся пісня.

Розспівала ся в його душі як буря, розколосала ся як мамино слово.

І став ся сильний і гордий. Вітер нагнув д нему всі квіти.

.....

Вона як полотно під ним угинала ся.

Минав усі ворота, білі вікна помикали.

І знов людий побачив.

Стояли лавою, перед ними колосисте море золота, поза ними діти в холодї снопів.

Огонь їх пражив, залізо плакало в їх руках.

Полинялі пустарі небесні бездушнo звисали над ними.

Всі в білих сорочках, як на великдень.

Але снопи пропадали з над дітий і огонь вжерав ся в їх білі голови.

Вони вгризали ся знов у жовті лани.

.....

Читав їх розпуку і їх безсилу.

По їх чолах копали ся рови один коло одного. Губи їх засихали і біліли. Серця заходили жовчею.

І пісня його душі згіркла, як зігнила пшениця.

Очи його помутніли, а чоло його подабало на скаламучену керничку при дорозі.

Сила його і гордість впала на тверду дорогу.

Строїв ся.

Пішов своєю дорогою як птах, що своїх крил на собі не чує.

На свіжій рілі під веселою дугою стояла його любов. Земля радувала ся її білими слідами.

Як безсильна дитина протягнув до неї руки.

— Ходи!

— Не можу, бо ти отруя!

Захитав ся, а як прожер свій засуд, то поклав на чорну рілю окрушки своєї пісні і поволік ся дальше. Йшов як тїнь спорохнавілого дуба перед заходом сонця.

Дорога темна як сліпому, молоденькому каліці.

Одного дня спотикнув ся на гріб своєї мами.

Заридав сухими очима і впав.

Зарив чоло у могилу і просив маму, аби його назвала так, як він був ще дитиною.

Одно маленьке слово аби сказала!

Довго просив.

Потім поклав голову на хрест і почув від него мороз.

Здрігнув ся, поцілував могилу в маленьку яблінку і поплів ся безіменний і самотний.

— Боже, ти подаруй мені решту моєї дороги, бо я не годен вже йти!

І скакав з могили на могилу, як осіннє перекотиполе.

Аж як перейшов сто гробів, то сотий перший його був.

Припав до него, як давно до маминої пазухи.

С к і н.

Як глуха осінь настала, як з ліса все листє опало, як чорні ворони поле вкрили, та тогди до старого Леся прийшла смерть.

Умирати би кождому, смерть не страшна, але довга лежа — ото мука. І Лесь мучив ся. Серед своєї муки він то западав ся в якийсь другий світ, то виринав з него. А той другий світ був болючо дивний. І нічим Лесь не міг сперти ся тому світови, лишень одними очима. І тому він ними, блискучими, змученими, так ловив ся маленького каганця. Вязав ся очима, держав ся його і все мав страх, що повіки запруть ся, а він стрімголов у невидіний світ звалить ся.

Перед ним на землі сини і доньки покотом поснули, не могли стілько ночий не спати. Він держав ся каганця всею моцею і не давав ся смерти. Повіки великим тягарем зайшли понад очи.

Він видить на подвірю багато малих дівчат, кожда в руці жмінку квіток тримає. Всі глядять ід могилі, смерти виглядають. Потім всі очи повертають на него. Хмара очий синих і сивих і чорних. Та хмара пливе до його чола, гладить його і простужує...

Продер очи, ймив жилу' на шиї між пальці, бо голову з пліч скидала, і погадав:

„Аді, це ангели перед смертев показуют си“. А як він так гадав, то каганець утік з перед очий.

Поле рівне, далеке, під сонцем спечене. Воно води просить, дροжить і усїляке зїле до себе клонить, аби з него води наптити ся. Він оре на ниві і руками чепіг не може вдержати, бо палить його спрагнота у горлі. І волів палить, бо ротами вогку землю риють. Руки від чепіг відпадають, а він падає на ниву, а вона його на вуголь спалює...

Каганець випровадив його з того світа.

„І не раз тай не два я на поли без води погибав, у Бога все записано!

І знов запав ся.

По конаць стола сидить його небіжка мама тай пісню співає. Потихо та сумно голос по хаті стелить ся і до него доходить. То та співанка, що мама йому маленькому співала. І він плаче, болить його серце і долонями слъози ловить. А мама співає просто в його души і всі муки там з тим співом ридають. Мама йде до дверей, за нею і спів іде і муки з души.

Тай знов каганець показав ся.

„Мама із того світа має прийти тай над своєв дитинов має заплакати. Таке Бог право їм надав“.

Ноги пукали від студени, він хотів на них кожушанку накинути тай серед того очи йому згасли.

Горлаті дзвони над ним дзвонять, крисами голови доторкають. Голова йому розскакує ся, зуби з рота вилітають. Дзвонові

серця відривають ся від них і падають йому на голову і ранять...

Роззявив очи страшні і безпритомні.

„Я помінив купити дзвін, аби по селу вогонь вістив, але роки були ціпко тісні тай я все не віткав. Прости мині, Господи милосерний“.

І наново скотив ся у пропасть.

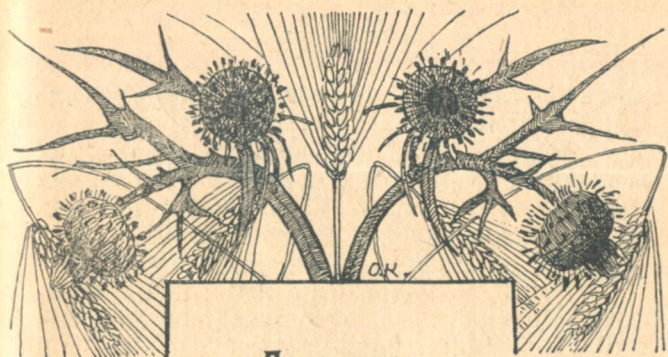
З гори, з височенної високости снопи ячмінні карбутом на него падають. Падають і закидають його. Остина лізе в рот, у горло. Палить червоними іглами і вся коло серця сходить ся і пече пекольним огнем і ріже в саміське серце...

Розвів очи вже мертві і безсвітні.

„Мартинови не давали заробленого ячменю і той ячмінь мині смерть робит“.

Хотів крикнути на діти, аби Мартинови ячмінь віддали, але крик крізь горло не міг прoderти ся, лиш горячою смолою по тіллі розходив ся. Вивалив чорний язик, зашав пальці в рот, аби голос з горла вивести. Але зуби кланцнули і заціпили ся і пальці затисли. Повіки впали з громом.

Вікна в хаті отворяють ся. До хати всотує ся біла плахта, всотує ся без кінця і міри. Ясно від неї, як від сонця. Плахта його уповиває як маленьку дитину, вперед ноги, потім руки, плечі. Туго. Йому легонько, легонько. Потім залізає в голову і скобоче в мозок, всотує ся в кожний сустав і мягонько виштелює. А на кінець горло обсотує тугійше, все міцнійше. Вітром довкола шиї облїтає і обсотує, обсотує...

Давнина.

Вони всі троє вже на могилі, вже давно над їх гробами вишні цвітуть і родять і хрести дубові у їх головах похилили ся. Померли давно: дід Дмитро, баба Дмитриха і дяк Базьо.

Дід Дмитро поклав на ґрунт чотирох синів. А як їх поклав, то лишив ся в старій хаті сам з бабою. Не лишень з бабою, але з волами, з коровою і кількома морґами поля. То коло хати і коло волів ходив дід, у хаті порала ся баба, а поле сіяли сини, а збирали бідні люде за сніп і за третину. Дід ходив коло волів, напоював, чесав, замітав стайню і подвірє і витинав коло плотів бодяки. Але найстарша його робота то була така: Він вилізав на ставнний стрих і перекидав там старі плуги, борони, драбинки, ярма; деревні отої не мало призбирало ся за пятьдесятьлітне ґаздованє. І все щось він з того стриху скидав на землю і волік перед хату на мураву. Оглядав, пробував і направляв. Се була його найлюбійша робота. Він відай нагадував собі давні літа коло тої роботи і тому так вона йому прийшла в смак.

Як не чесав волів, то певно майстрував коло старого ярма або коло старого плуга.

Воли годував три роки. По трьох літах вигонив їх у місто на ярмарок. Брав за них чотири сотці, за двіста ринських купував другі, молоді воли, а дві сотки ховав у стару податкову книжку і замикав до скрині.

Збіжа не молотив по кільканайцять років і подвірє його було закладене дококола стіжками. Найстарший стіжок був чорний, той під ним сивий, менший від сего сивавий, тогідний білий, а сегорічний жовтий як віск.

Що місяця він смотрив ті стіжки, чи миши їх не поїли, або чи не стухли. Витягав з них кожного жменю стебіля і нюхав і дивився, чи волотка не зічена. Як котрий треба було змолотити, то кликав молотників і знов ховав гроші в податкову книжку і замикав на колодку.

До церкви ходив що другої неділі, бо перепускав ся зі старою; вона на першу Богородицю, він на другу, вона на Великдень, а він на Різдво. У свою неділю вилізав на хатний стрих і скидав відти до сїний великі чоботиска і маленькі. Великі були його парубоцькі, слюбні, ще з молодих літ г'аздованя; маленькі були його синів, як ще у него росли хлопцями. З тими чобітьми він сїдав на приспу і витирав їх шматиною від пороху і смарував дьогтьом. Одні вбирав до церкви, а решту складав рядочком проти сонця, аби масть зайшла. А бабі наказував, аби вона не лишень чесала воли, але аби давала позір на чоботи, бо десь пес може затягнути. В церкві бив поклони, давав на тацку запліснялі грейцарі і споченії виходив враз із людьми.

— Діду, ви забудете говорити — казали люде.

— Моя верства вімерла і на війнах погубла, я не маю з ким говорити.

Як вернув ся до дому, то їв або хліб з чосником, або солонину, як не було посту. Солонини в коморі стояло три бочці. В одній трилітна, жовта і м'ягка як масло, се дідова бочка, в другій дволітна, пів жовта, пів біла, се бабина бочка, а в третій сегорічна біла, як папір, се була діточа, бо діти лиш свіжу солонину любили. По обіді дід ішов дивити ся до волів, потім викидав чоботи і чобітки на стрих і йшов під вишню спати. Отак дідови сотав ся день по дневи мирно і супокійно. Ніколи його зуби не боліли, анї ніяка слабість не терла і через ціле жите не бачив він коло себе ворожки.

Баба Дмитриха то була вогонь, не жінка. Любила дуже бесідувати, розмови розводити, бо не могла без того анї їсти, анї спати. До старого вона навіть не приступала, він мовчав заєдно, а як стара хотіла лиш три слові з ним забалакати, то він покидав стару борону або снасть і утікав від неї.

— Оце то старе доробало гадає, що го цулувати буду.

І плювала і йшла до воріт або над став шукати жінок, ласих на розмову. А дід вертав до своєї роботи і бурмотів під носом:

— Видко діло, що вже постаріла си і лице як шкіра на старім чоботі і волосє як молоко, а язик не постарів си. Сто корців на днину перемолола би тай ще би дивила си, чи нема де других сто...

Бабі не дав Бог доньки. Вона все надіяла ся за молодих літ дівки і старала для неї віно. Доньки таки Бог не дав, а баба наткала та нашила стілько, що грядки під полотнами та коверцями вгинали ся. Дід нераз аж говорив зі злости, кому вона стілько катраня нашиває та натикає?

— Іди, старий, іди, не говори мині, бо я твоє дрантє, що черваки на стриху перетіли, кину в огонь. Лиш ти мині втеркай си до моїх грядок тай я зайду тай твої плуги і вози всі у піч!

Дід скулював ся як воробець і тікав від баби, бо деж він годен з бабою на край вийти! А баба сідала собі на лаву проти грядок і говорила сама до себе:

У кожді перекладині є всего однако, там і там і там. Кожда невістка най собі озме хоть цу, хоть ту, бо каждая однака. А пета перекладина на церкву за старого і за мене, цеї не руш мині жадна, бо бих руки обтєла!

В неділю по полудни приходили до баби всі невістки з внуками. Такі чорнобриві як гвоздики, такі червоні як калина. Баба садила їх за стіл, давала сегорічної солонини і балакала з ними і кудкудакала як квочка між курятами.

— Як умру, то каждая собі забере одну перекладину з грядок, бо каждая однака, бо ви в мене однакі — мої діти. Але якби дід аж по мині умер, то абисте жадна не важили си нитки взети. Він би так забанував, що би зараз умер. Тай чоловікам наказуйте, аби вони єму із поду найменшої крішки не брали, бо він то так любить, що без того

днини не годен бути. Вони би єго зарізали. Най пан Бог сохранит! А як я вмру, то маєте всі штири на до мною голосити чудними голосами, красними словами! Тай дід як умре, тай єму маєте голосити ще красніщими голосами, ще чудніщими словами. Він вам лишит гроший, що мете грати си в них...

Баба плакала, а невістки собі плакали, потім баба кожду цілувала і вела до другої хати показувати коверці. На подвірю грали ся з дідом внуки, кождий мав від баби булку або яблуко і пильно дивив ся на яворовий, старий ярем. Дід показував їм на ярмі різблені плуги, воли, погоничі і казав, що вони токож незабавки будуть іти в поле орати.

Як сонце заходило, то невістки з внуками йшли до дому, а баба їх виводила за ворота і там ще довго з ними говорила.

А третій межі ними дяк Базьо. Він не був їм ані сват, ані брат, лишень сидів з ними через город. Баба Дмитриха все носила йому обідати і вечеряти, бо він був одинокий і старий. Та відай ніколи не їв він бабиного обіду, бо все був п'яний.

— Базю, чоґо ви стілько тої горівки пете? Таже вона у вас колись запалит си!

— Бабко Митришко, як я не маю пити, коли мені книжки в голові як заяці бігають! Кождий стих, кожда титла пре ся, аби її співати або читати, а мені голова розскакує ся. Всі зберуть ся як хмара малих дітий і хотять у одні вузенькі двері пропхати ся і дати себе чути. А моя голова, от яка маленька, ще й обстрижена, та де їх подіти? Добре, що ви свої діти порозкладали цо городах,

а мої всі на купі. Та мушу я їх горівкою напоїти, аби вони попили ся таїї минї дали трошки супокою!

Баба журливо похитувала головою.

— Ото, яка наука страшна, то не цїпом махати!

І давала Базеви знов гроший на горівку. За то він не одної неділі приходив до бабиної хати і читав смішні книжочки. Сини і невістки помирали зо сміху від Луця Заливайка та від індика, що лишень стілько має розуму, що в хвості.

А одного разу Базьо прочитав їм таку страшну книжку, що баба і невістки розплакали ся зі страху, а сини геть посоловіли.

„Земля не дасть плодів своїх, на скоти ваші пошлю заразу і погинуть вам, а люде ваші потоплю. Дощі не упадуть на землю, а земля будет як камень і не видасть плода із себе“...

Базьо і сам побачив, що трохи перебрав мірку і найшов у тій книжці такі слова:

„Кто сей лист при собі має або часто читав або з приліжностею слухав або переписує, той сподобить ся ласці божой... В котрім домі той лист находить ся, там анї вогонь, анї вода, анї гром, анї ніякая злая річ зашкодити не може“...

Се трохи додало духа і Базеви і бабі і невісткам. Вони зараз дали дякови гроші, аби їм ту книжку купив. За бабою і невістками подали ся всі жінки з села і подавали дякови гроші, аби і їх хати були заасекуровані від огню і грому. Дяк книжки накупив, ще й нову бунду собі справив за одним заходом і нову порцелянову люльку.

Потім що неділі читав ту книжку все в іншої газдині і брав за то дві шустці на горівку і колач, аби мав чим закусити. Вже не багато йому хибувало, аби всі хати обчитати, бо лишило ся лишень кілька бідних хаток під лісом, як Базьо заслаб. Кинуло його в дрощі, потім у горячку, потім, уповідають люде, що з рота вийшов маленький, синій вогник і Базьо Богови віддав свою душу. Відай горівка в нїм запалила ся. Досить того, що всі жінки за ним плакали і голосили як за братом рідним.

Баба Дмитриха не довго банувала, бо сама в осени пішла за дяком у ту далеку дорогу. Дїд Дмитро таки не попасав довго без баби, бо ї собі на весну помандрував на могилу.

Люде за них давно забули, бо то вже не нині, як вони померли. Лишень читальники нераз їх згадують, як зговорять ся за початок читальні.

— То сам початок читальні заходит ще від старого діда Митра і від баби Митрихи і дяка Базя. У їх хаті зачав дяк перший раз читати книжечки. Ще ї тепер дес по під сволоками заткнені „Божі листи“ та „Луці Заливайки“, але тепер ніхто вже їх не читає, минули си...

— Ой, минули си.

— І тотя трояка солонина минула си.

— Ого, конем не здогониш!

Вістунн.

То будуть старі, бідні вдови або їх внуки або старі діди, що коло своїх дітей тулять ся і чують що-дня, який вони тягар у хаті, або то будуть молоді жінки з малими дітьми, що їх чоловіки покинули і десь у великім місті за них забули. Вони будуть іти чередою в поле, минатимуть хрести, що тепер їх ніяка зелень не закривав, лишатимуть за собою блискучі, гладкі, сталеві дороги і будуть розходити ся по сивих монотонних стернях, діти будуть шукати колося, а старі тамтогорічних ковіньок.

І дід Михайло буде йти зі своїми внуками, з двома хлопчиками і з Оксаною, найстаршою між ними. Хлопці будуть як лошачки то перебігати діда, то лишати ся далеко по заду, а Оксана буде все йти разом. Дід буде нести дрантиву, чорну верітку на плечах і буде покашлювати, Оксана буде мати в руці хліб для хлопців і для себе. То буде саме полудне, а дід буде все казати Оксані:

— Це сонце, синку, вже з морозом.

Будуть вони іти, іти і зіпруть ся на одній ниві. Дід стане коло межі, Оксана

Вісник Київського

підє серединою ниви, а хлопці почнуть шукати дуч по полю, керничок ясних і батіжків та ножиків, загублених пастухами.

Оксана здойматимє кожний колосок, що надибле і буде всі складати в лїву руку, а як жмит згрубіє, то вона його буде складати понад ярк, аби потім легко найти. Вишукувати буде долини, рови, бо там нзйбільше колосє. Сто разів на мінуту буде схиляти ся і буде виглядати як найпильнїйша робітниця. Згодом зачнуть їй поперед очи бігати жовті або синї плями, або одна половина ниви буде така, як має бути, а друга половина буде вся зелена. Вона пристанє, затулить долонею очи і буде хвильку стояти, потім нагло візьмє з перед очий руки і вся полуда пропаде. Або вона заспїває спїванку, заспїває її собі лишень потихоньки з великим стидом і з ясною радістю, що вона вже може спївати. Класти буде ноту до ноти і слово до слова з дрожачою непевністю, як мала дитина, що вчить ся перший раз ходити і кладе білі ноги з радістю по землі. А що колос здоймє, то спїванку свою урвє і наново її зачне з новим дрожанєм тоненького голосу, як ото павутиня, що трясеть ся на стернях. А як приїде до краю, то сядє собі на пильнїй дорїжці і підїпре голову таким дуже маленьким кулачком, як головка бодяка, що буде над нею шуміти тихеньке пророцтво її цілого житя...

За те дїд не буде сїдати, але зігнеть ся дугою і почне кашлати.

— Гне знати, що то там не дав дихнути? Аби розрізав груди та аби ту запеклу

кров відти викинув та може би ще прожив трохи...

І буде далі витягати ковіньки і буде кашлати і сідати. А по при роботу будуть налітати на него думки і за осінь і за зиму і за весну. Десь в голові зароїть ся таке, що він забуде за ковіньки і за кашель.

— Як в чим пропалити в зимі, то менше їсти хоче си. Рано собі встань, відмети сніг від порога, набери з шіпки ковіньок, насип під піч тай зараз на хаті веселійше. Катерина зварит кулешу, діти повстають тай вже в для них горьча лижка борщу тай тепла ніч тай тобі, діду, межі ними тепло. А як не мож ліпше, то й так добре. Ковінька як суха, то вона дуже добра...

І він буде випорпувати далі з охотою і з більшою силою. Але гадка гадку буде здоганяти і він їх не віджене.

— Кобим не вмер ще доти, доки хлопці підростут, то мала би щисть, бо я би тото усе межі люди розтрутив, аби робило само на себе, а дурна жінка — що вона знає? — лише плакати! Я би тото справив на дорогу ліпше від неї...

Тепер він закличе на хлопці. Вони прибігнуть до него з видовбаним гарбузом.

— Мой-ня, а ви чому Оксані не помагате, а їсти хочете? Ідіт трошки коло неї, грайте си, бо єї скушно.

Хлопці підуть до Оксани, а дід буде далі сотати свої думи.

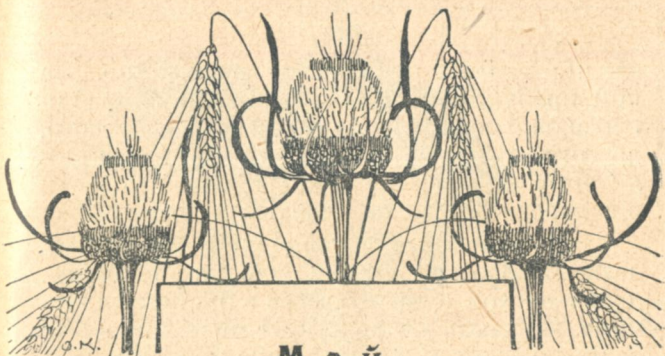
— Хлопці здорові, рослі, аби лиш дочикати си! Менший то штудерний, такий як старий. У зимі то допоминає си чобіт, бо каже, що на печи єму не добре. Кілько сміху

є з него, що якби вмер, тай бим осиротіли...

Він буде глядіти на сонце, чи низько спустило ся і на ковіньки, чи досить їх набирав. Потім закличе Оксану, аби йшла помагати йому зносити ковіньки і оббивати їх від глини. Вони знесуть їх в одну купу і зачнуть оббивати бучками. Стоп куряви підойме ся над ними, дід буде кашлати, Оксана буде прижмурювати очі, а хлопці будуть їсти хліб. В сей час буде сонце над заходом. З доколичних сіл припливуть на ниви звуки дзвонів і будуть стелити ся разом з росю по стернях, по дорогах заблеють вівці і загукають пастухи, по полю будуть орачі викидати плуги з борозен і ладити ся до дому. По долинах здойме ся сива мрака, ворони будуть тягнути до садів в село і пси будуть тікати до дому, бо вже не будуть могли ловити перепелиць по полю.

Дід Михайло буде хрестити ся і збивати порох із сорочки і дуже кашлати. Потім напакує повну верітку ковіньок, внуки йому поможуть її завдати на плечі і зйдуть на дорогу. Оксана буде нести свої сніпки колося, а хлопці ховатимуть ті ковіньки, що впали з верітки у пазуху. Заки дійдуть до дому, та пазухи їм моцно повіддувають ся, а черева їх стануть чорніські від пороху.

В селі вони всі подибають ся і бідні вдови і їх внуки і діди і молоді жінки, що їх чоловіки покинули — всі з ковіньками і зі сніпками колося. Вони вістують, що осінь приходить.

М а й.

Данило чекав коло білої брами, дивився в панський город як злодій і не важився зайти.

Ніби я знаю, чи суда можна йти, а як вібіжит та даст у песок, а я вітки знаю, що не даст?

То були біленькі, рівенькі стежки по панським городі і він за них бояв ся бійки, бо лишень ними він міг до двора дістати ся. Поки що чекав коло брами.

Всі мужики, багато їх мільонів, уміють чекати довго і терпеливо. Як пан є в канцелярії, то вони чекають стоячи. Аби їх було не знати як багато, то не дадуть зі себе найменшого значка життя. Стоять тихонько, лица їх поволеньки бовваніють, а вираз з лица зсуває ся десь на плечі під сорочку. В стоячім сні вони півпритомні і безмежно байдужні, а урядник посеред них подобає на чорну мушку, що в густий мід залізла. Крайньому тому, найблизшому до урядницького стола, найгірше, бо він не може запасти в цілковитий сон. Він що хвилі розтягає очи

аж під чупер і оглядає ся неспокійно. За ним пролуплюють очи і оглядають ся сусіди і неспокій крайного бушує аж до остатнього, до того, що спер ся до печі. Той крайний як вітер на ниві все неспокоїть всі колоски від дороги аж до суголовків.

Як пана нема в канцелярії, то вони сідають. Добро для них пів годинки спочивати, добро як хоч одна рука або одна нога відпочине. Злізають ся на купу і присідають собі всякі частини тіла. Одні капелюхи тримають осторожно, аби не зімняли ся. Як вже добре стиснуть ся, то починають до себе шепотом говорити.

— Якби так трохи покурив люльки?

— Лишіт гет.

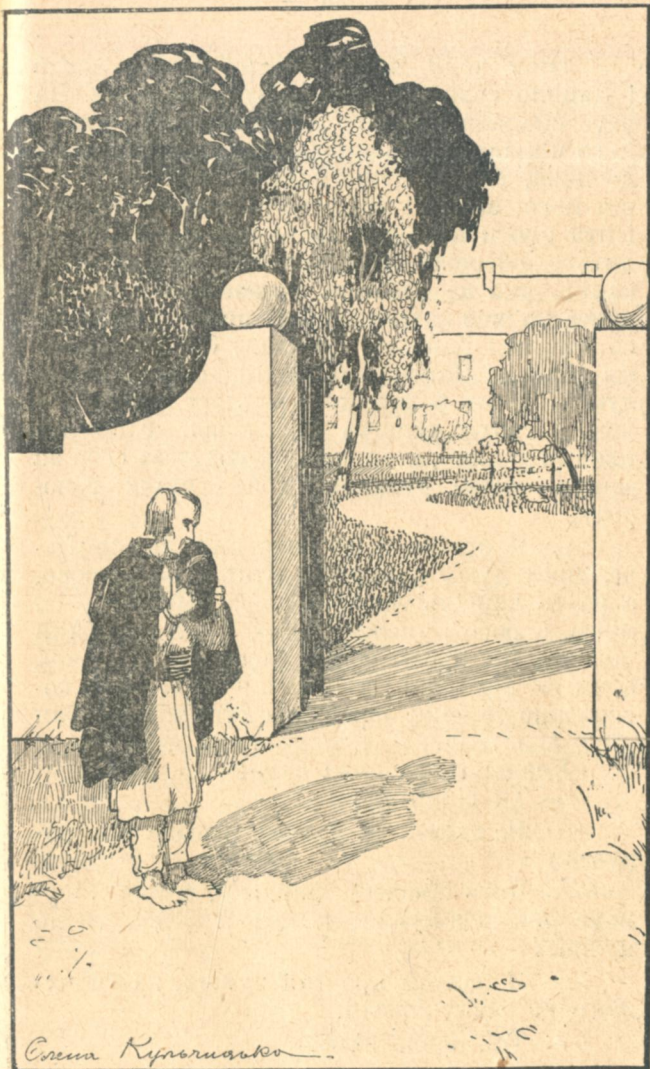
— А тютюн маєте купований?

— В мене на городі росте.

— Не говоріт, бо ще хто почує та...

Тоді всі запихають руки в пазухи і засувають свої скрутки з переду пазухи аж за плечі, бо ануж яка нужда пошукає! Шепти стихають, лиця деревіють, слина випливає з губів, а голови падають у долину. А як лучить ся між ними який нетерплячий, то він так, як той крайний не дасть всім спокійно на підлозі посидіти. Бо або рука йому затерпне, або якась біда його в сам хребет так ушпилить, що він не видержить і порушить ся. За ним заворушать ся сусіди і гармонія взаїмного натиску пропадає. Починає ся уклад ніг і рук наново і знов якась біда його руйнує.

— Такі люде нетерплячі, що Господи!
— скаже якийсь витреваний і зараз таки замкне очи.

Сцена Кривоуатко

Отак вони всі чекають та так чекав і Данило коло брами, хоч був сам один. На него спадала сонність і байдужність і думки його мішалися одна поза другу. Як він йшов до пана, то мав дуже ясний плян. Побачивши його, він мав скинути капелюх з голови і йти проти него так, як бузюк по млаці ходить — обережно, поволеньки, аби панського каміньчика не вразити. Як наблизиться вже дуже, то має витріщити очі на пана і дивитися так, аби пан собі погадав: Се якийсь дуже бідний! Потім приступить до руки, поцілує її з обох боків, дотулиться чолом долоні і трохи подасться назад. Спустить плечі в долину, шпурне капелюх поза себе на землю, обітре рукавом губи і стане говорити.

— Я прийшов до пана наймити си. Переднівок дуже прикрий, дітих маю четверо, а на то лишень латка города. Наймати си мусю, а роботу кожду знаю, бо я заробний чоловік. Та прошю божої ласки тай панської, абим си погодили та аби пан дали мині корец орнарії таки зараз, аби дати жінці межі діти, а до служби я можу зараз ставати.

Перше слово пана буде:

— Ти відай злодій?

— Я, пане, ще чужого стебла не порунтав.

— Чого брешеш, лайдаку, а тож подумана річ, аби мужик не крав?! Хиба ти не мужик?

— Я цалком простий мужик, але я чужого не люблю кивати.

— Тос певне піяк?

— Я з горівков собі не захожу, бо нема вітки.

— Гавкавш як пес, та ти би вмер без горівки!

— Без горівки не вмер би, а без хліба тай можна!

— Ти з мудра мині відповідаєш, бо ти був у криміналі, та там тебе розуму навчили.

— А най мене Бог боронит! Я половину віка свого збув, а ще моя нога в арешті не була.

— А на щож ти стілько дітий натеребив?

— То Бог, пані, дав діти.

— То піп тебе такого навчив?

— Я з попом собі не захожу, бо то гроші коштує, я й до церкви не хожу, бо не маю в чім.

— То ти радикал тай не даєш попови з себе шкіру здирати?

— Я аби хотів що попови дати, то не дам, бо не маю, а він аби хотів здерти, то не зідре, бо не має що здерти. Ми таки не сходимо си...

Він знав наперед, що пан мусить чоловіка з болотом змішати, що мусить посміяти ся, аж потім прийме його на службу. Йшов певний себе, аж коло брами припер ся. То був двір на другім селі і він не знав, куди заходить ся до него. А двір до того стояв на полі і не було кого спитати ся. І Данило чекав. Його ясний плян затемнював ся, він чухав ся в потилицю і несміливо заглядав у город.

— Вони тими стежками ходє собі на спадєрок, бо, аді, як усипали піском.

Його очи блукали довго, аж спинили ся на павуні, що блискотів перед двором.

— З оцего фоста мав би якис ґрейцірь, аби так забіг та обома руками замотав си в него... Не знати, ци м'ясо єго добре їсти?

Він оглянув ся по хатах.

— Цес має того поля доста тай робит коло хліба добре. Ба, де він тото все подіває?

Мого думки розлітали ся на всі боки.

— Весна така красна, така красна, що раз!

Чим далі, він нічого не спостерігав. Сидів як стовп і чув, що буде спати. Аби не дати ся, він роздирав очи, потерав рукою лице і виглядав на нещасливого борця, що от-от здасть ся на ласку і неласку ворога. За часок звалив ся одним боком до берега і видко хотів так урядити ся, аби ніби спати, а ніби чекати. Потім потягнув ся цілий і замкнув очи. Не проспав ся ще одної цілої мінути, як щось йому шепнуло:

— Спи, спи під панцьков брамов та фірман так упереже батогом, що кров сикне!

Він зірвав ся, перестрашив ся, оглянув ся доокола себе і станув як підстрілений. Стояв секунду, махнув рукою і пішов від брами на лан. Заліз у траву і розложив ся до доброго сну. Привижав ся йому пан і його руки і білі стежки. Пан йому десь казав, аби поклав капелюх на голову, але він не хотів.

— Я, проши пана, бідний чоловік, я не можу покласти капелюха на голову, бо я бідний, такий бідний чоловік...

Солодкий сон нагонив ті привиди і він спав спокійно.

Сонце реготало ся над ним, посиляло до него свої проміння, пестило його як мама рідна. Квіти цілували його по чорнім нечесаним волосою, пильні коники його перескакували. А він спав спокійно, а чорні ноги і чорні руки виглядали як прироблені до його цеглястого тіла.

П а л і й.

I.

Сільський богач Андрій Курочка сидів коло стола і обідав, — не обідав, а давив ся кожним куснем. Домашна челядь входила до хати, вносила заболочені цебри, сварила ся, метушила ся і виносила їх між худобу. Богацькі діти і слуги були брудні і марні. Вони двигали на собі необтесаний і тяжкий ярем мужицького багатства, котре ніколи не дав ані спокою, ані радості ніякої. Сам богач найгірше томив ся у тім ярмі, найбільше проклинав свою долю і безнастанно підгоняв своїх дітей і наймитів.

Коло него на лаві, під вікном, сидів його довголітний робітник, старий Федір.

— Я ніколи не маю такої щасливої години, аби я спокоем кусень хліба прожер. Бігаю та вганяю та лиш дес уздрите, а я впаду тай здохну! А мині-ж оца їда має йти в смак, як я знаю, що вони без мене в стодолі пічо не роблет? Лиш аби нажерти си та день трутити! Що вже чужим казати, як свої діти — тай вони не хотє робити! Я, бігме,

не знаю, як цес парід має на світі жити? Всьо піде на жебри.

І халасував, аж йому очи вилазили.

— А ви чого, Федоре, надходили?

— Ви не знаєте, які наші ходи? Зима йде, а я босіський, та дайте ми два леви на відробок.

— А ви-ж годні робити? Вже ваша робота скінчила си, Федоре.

— Най бим і не робив, лиш коби хто дав їсти за дурно.

— Це не! Сегодни за дурно нема їсти, сегодни і за роботу не варт дати їсти, така та робота! А казавем вам: Найміт у мене дівку, були би сте тепер мали свої гроші.

— Коли-ж бо не хотіла тай пішла до двора.

— Таже певне, хто не хоче робити, тай пхає си до двора, бо хоть їсти трішки, але мож валети си. Бідні люде такі настали, що лиш аби раз на день їв, але аби нічого не робив, тай тогди рай! Як робє, так мають, так їм Бог благословит. Сегодни би у ву-жевку скрутити си, аби шос мати... Та тих два леви я ще вам дам, що буду з вами робити, може якос відтрутите, але більше не приходіт і не бануйте, бо не дам. Самі видите, що ваша робота ні по чому.

— Та я, Андрію, мусю си коло людий тулити, а деж я си подію?!

— Дівайте си, де хочете, а межн газди ви вже не златні. Шукайте собі служби у Жида або в пана — там робота лекша.

— Ви мене файно радите! Як я силу коло вас лишив, аби я на старість ішов Жидам воду носити?

— За дурно сте мині не робили.

— От, бувайте здорові.

І Федір вийшов з хати.

— Ну, та ці жебраки всьо би забрали! Таке воно кашливе та заслинене, що ціпа в руках не годно удержети, тай ще воно кокошит си! Іди на зломану голову, гадає, що я гроші кую або краду!

Федір чалапав до своєї хати та не переставав шептати.

— А я-ж, Андрійку, де силу пустив? Ци я її проданцував, ци я її пропив? Таже вся вона сіла в тебе, на твоїм подвірю. А я-ж Андрійку, де силу пустив?

В хаті скинув чоботи тай ляг на постіль. Лежав до самого вечера і без вечері заснув. Але ще кури не піяли, як він зірвав ся, гримнув клубами до дощок, знов ляг і знов зірвав ся. Через маленьке віконце гляділа на него осіння ніч. Десь то і не ніч, але чорна жура, що голосила по вуглах хати і дивила ся на него сивавим, немилосерним оком. Воно його так сціпило, що він не міг рушити ся і показувало йому ніби образи на віконці, ніби привиди у повітрі.

Ото сидить він між маленькими Жидиками, дозирає їх, пістує, а вони його тягають за чупер, плюють у лице...

... То знов клячить він у церкві, у тім куті, де жебраки чолами о підлогу гримають. Він гримає ще голоснійше, а всі жінки йдуть до него і дають кожда по бохонцеві хліба. Він їх кладе в пазуху, кладе і стає такий широкий, що люди розступають ся. А йому стид, стид, а чоло так болить!...

О, він іде городом Курочки — не йде,

а скрадає ся під стодолу. Витягає снопок зі стріхи, насипає в него з люльки ватерки і тікає, тікає... Чує поза собою, як коли очима видить, що з під стріхи вилизує ся маленький, червоний язичок, вилизує ся і ховає ся...

— Ой, йой! йой!

Той язичок затік його у самий мозок. З усеї сили він освободив ся з невидимих вязів, зірвав ся і подивив ся у віконце. Воно як кат прошибало його на скрізь. Знов звалить і буде мордувати своїми образами. Настрашив ся, не бачив ніякого виходу, звертів ся, аби десь утекти. І перед ним як би якісь ворота отворили ся, йому стало лекше і він борзенько подав ся у них.

II.

Може мав піснацять літ, як ішов зі свого села. Такої ясної днини, такого веселого сонця він ніколи вже не бачив. Воно пестило зелені трави, сині ліси і білі потоки. Оглянув ся за селом. Коби хто прийшов і сказав одно слово, тай вернув би ся, ой тото вернув би ся!

— Він мене бє, катує, їсти не дає, нічого на мене не покладе — лунав його голос по зелених травах.

— Бодай же вас, тату, земля не прожерла!

І ще скорше пішов. Минув сільські поля, поминув ще два села і з горба побачив мі-

сто, що вилискувало ся проти сонця, як змії блискучий...

Усі дивували ся його силі і бояли ся. Жиди не потручували, а робітники не побирали на сміх і не робили збитків. Шпурляв мішками як галушками. Отак день від дня то з брики до шіхліра, то зі шіхліра на брику.

— Хребет ми тріскає від тих міхів!

— Пий горівку, та затерпне.

І справді від горівки хребет затерпав, як би рукою відняло.

А в неділю і свята йшов з товариством до шинку. Ті шинки стояли за містом, між селом і містом. Хто не мав уже примістя в селі, той вандрував насамперед тут, а хто не мав що в місті робити, то вертав ся також сюди. Бо то не було ані село, ані місто.

Бували там забави по тих шинках!

Зразу пани з міста перед водили. Розповідали про свої давні достатки, про те, кільки з цісарської каси що першого грошей побирали, які шати носили. Мужики слухали, частували горівкою з великої пошани. Але як трохи підпили ся, то виломлювали ся з під їх моральної власти і тоді панам приходило ся круто.

— Ану, пани, охота! Хапайте си за шиї та гуляйте нам тої польки, най ми видимо, як то межі таким великим панством водит си?

Пани гуляли, мусіли, мужики обступали їх колесом і реготали ся, аж коршма дудніла.

— Гопа дзись!

— Іще раз!

— По лігоньки, плавно враз!

— Гов, доста! Тепер пийте горівку, забирайте свої панцькі воши по кишнях тай марш із коршми, бо мужики хотє собі самі межи собов погуляти!

І пани як заяці висували ся.

— Я тих панів умію ріхтувати, то таке легоньке як піре; подуй, — воно полетіло.

— Мой, Юдо, давай вудку, давай піво, давай гарак, бо ми си знаємо!

Жид борзенько накладав усеґо на стіл і зараз відбирав гроші.

— Ти, Безклубий, ти чоґо ревеш? за клубом? Пий тай запри собі ґамбу, бо в мене забава!

Безклубий іще гірше заревів.

— Тихо, бо бю!

— Нє-руш?

— А то котрий, мо?!

— А ти що за пан?

Федір устав із за стола і тріснув того напастного в лице.

— Ти в неділю переш? Та то гріх!

І ударом лавки звалив Федора на землю. Зробили ся дві партії. В коршмі все заворушило ся. Жид утік, горівка булькотіла на землю, столи і лавки почервоніли від крови і поломані падали. А в болоті зі слини, горівки і крови лежали обі партії і стогнали. Лише Безклубий сидів у куточку і ревів як віл — не знати за ким і за чим?

Незабаром прибігала поліція і тверезила голодняків. З гіркою бідою підоймала на ноги, потім одним махом звалювала з ніг. Голодняки падали як дуби, а підносили ся як

глина. Як їх протверезили, то провадили до арешту.

Іхав дорогою поміж полями на бриці міхів. Пшениці і жита як золоті і срібні гаї тай легким вітром до себе клонили ся. По золоті і по сріблї плавали легенькі, чорні хмарки, як тонка шовкова сїть. Море сонця у морю безмежних ланів. Земля під колошем лящїла, співала, словами говорила.

— Мошку, на важки, бо йду собі геть!

Зіскочив з брики і пішов межами поміж житами. На вечір зайшов до Андрія Курочки.

— Ти певне або злодій, або лайдак, бо добрий не йде із свого села і не блукає світами!

— Мете видіти... Тато що по панчині не пропили, то голодних років попродали тай приймили зятя до сестри тай умерли, а зять доти бив, ажєм утік від хати.

— А у вас, у Бойків, бачу, коровами орют?

— Ні, то відай ще за нами в Німці, та вони коровами орют.

— Та скинь постולי та вінеси кожушину до хорім, абис не напустив нендзи, тай легай. А церква у вас така, яку нас? і ксьондз є!

— Так саме як у вас.

— Та буду видіти, як си вдаш. Не будеш порушливий, а роботи не меш бояти си, тай те найму.

Наймив ся. Село пізнало його, що не злодій, що робітник добрий, що добре на себе старає і приймило за свого. А він пізнав, як котре поле називає ся, чиє воно, чи вимокає, чи висихає, котре в селі найліпший злодій, котре найбільший богач — і зробив ся сільський.

Послужив кілька літ, а добрі люди зачали його радити, аби став ґаздою.

— Ти не будь дурний, а як дає кавалочок города, а дівка годна і постарана, тай бери. А маєш гроші заслужені, а ще приробиш, тай клади собі хату. А най вона буде як куча, але твоя! А ци дощ, ци зима, ци таки так нема роботи, то вже ти не кукаєш із за богацького вугла і не гниєш по яслах, бо ти маєш свій кут. Слухай мене старого...

Оженив ся, будував хату і тріскав від роботи, від своєї і чужої. Носив дошки на плечах з міста, відробляв старі сніпки, що взяв на стріху і заробляв гроші то на вікна, то на двері. Два роки минуло, заки поклав хату. Хатчина маленька, непоказна, виглядала між другими хатами, як би хто пустив межі громаду гарних птахів маленьку, кострибату курочку. Але Федорови вона і така була мила...

Минуло кільканацять років, а перед Федорову хатчину принесли люди червоні хоругви. В хаті на лаві лежала його Катерина — велика і груба, аж страшна. Федір тримав коло себе двоє дівчат: Одинайцятилітню Настю і восьмилітню Марійку і все їх питав ся: Що мемо, доньки, без мами діяти? Котра з вас дєдеви обід зварит?

А як жінку ложили в трунву, то він заридав.

— Беріт її полегоньки, бо в неї тіло дуже зболене. Ой Катеринко, я ще не встиг добре з тобов наговорити си, а ти огнівала си тай пішла собі від мене.

Він припав до небіжки і цілував її в лице.

— Люде, люде, я до неї ніколи слова не заговорив, я за роботом за ню забув тай за бесіду. Прости мині, Катеринко, приятелю мій добрий!

Плач жінок вибіг із хатчини далеко на село.

— Вона, люде, як пішла за мене, то так як під воду пірнула, ніхто її вже не видів межи людьми. Аж тепер вірнула межи вами — на лаві. Я до неї ніколи марного слова не заговорив, маціцького!...

І ще минуло кілька літ. Одного вечера прийшла зі служби Настя. Федір глянув на неї і зблід.

— Насте, небого, а ти-ж сама, а чоловік твій де?

Настя заридала, заголосила, а він слова більше до неї не сказав. Аж як її відпровадив до міста на службу і розходив ся з нею, та тоді заговорив.

— Дай тобі, Боже, дитинко, як найліпше, але диви си, абис дитини не стратила, бо стиду вже не покриєш, а гріха неспасеного докупиш си. Та переказуй, як тобі тут буде...

А роки йшли, не стояли. Федір не випускав із рук ціпа цілу зиму, чепіг не викидав цілу весну, а коси ціле літо. Кости боліли, кінці їх стерали ся і пекли. Але неділя ставала на поратунок, бо в неділю він ішов під вишню, лягав на зелену траву, а вона висисала в землю той біль. Та прийшов такий час, що неділя не годна була направити того, що будні дні попусували, а трава не могла виссати того болю, що запік ся в старих

костях. А ще вселив ся кашель, що не покидав його ні коло коси, ні коло плуга, ні коло ціпа...

Розвидало ся, віконце побіліло, а Федір вернув ся з далекої вандрівки свого минулого життя. Вмив ся, помолив ся і збирав ся йти до двора.

— Найму си у пана від весни, озму на чоботи і трохи арнарії тай якось я перезимую, заки піду до служби.

III.

По селі білі, вузьенькі стежки всі хати до купи повязали, лишень Федорова хата стояла поза сітею стежок як пустка. Федір зимував як ведмідь. Рано вставав на годину, аби затопити і зварити собі їсти, а потім цілий день і цілу ніч перележував на печи. Чим дальше заводило ся в зиму, тим він сходив на дитинячий розум.

— Тепер, Федоре небоже, встань та укрій собі гріночку хліба, але тоненьку, панську, бо-с, вижу, зголоднів.

Він сміяв ся, злазив з печи і країв хліба та дивив ся до вікна, чи вона тоненька, панська.

А темних, зимових ночий він голосно, на всю хату, говорив страшні річі.

— Село вімерло що до лаби, а я собі гадки не гадаю, у тот бік не дивлю си!

Але власні слова переймали його переляком, він пітнів зі страху і скакав з печи до віконця, аби переконатися, чи в коршмі є світло? Успокоївши ся він вертав на піч.

А як пробуджував ся в ночі зі сну, то не міг спам'ятати ся, забував за себе і аж як гримнув кулаками до сволюка, то приходив до пам'яті.

Тої зими його хатина заповонила ся опирями, привидами і марами. Вони гуляли по хаті як збиточні діти. Вилітали до сїний і вистуджували хату, вибігали крізь піч на стрих і товкли ся, аж стеля лупала ся, дзвонили у вікна, аби його заманити на двір. Він не давав ся, намагав ся не боятися, тоді вони вибігали на піч і щипали його, душили і в рот онучі запихали. Одної ночі злетіли ся до хати всі чорти. Гуляли, аж хата дрожала, а вітер такий здоймили, що він замерзав на печі. Потім позасідали поза стіл і повивалювали з утоми язика такі самі, як той маленький язичок, що він його поклав під Курочкову стодолу. Він лежав як мертвий, аж як кури запіяли, то він ледво підняв ся і зачав молитви говорити. Але і при молитві вони йому не давали спокою. Він не міг нагадати таких молитов, що їх найліпше знав, він забував навіть хрестити ся. Ті мари так його змордували, що як прийшла весна, то він ледво дихав і побілїв як папір.

— Треба брати гроший відки голова, та посьвітити хату, бо тут нечисте злізло си з цілого села на купу. Віпили з мене кров, що вітер ні з ніг ізгонит!

Як весняне сонце заблисло, то він смарував чоботи, латав сорочки і плїв волокни до постолів і тішив ся, що раз уже піде до служби.

— Уберу си, вбую си файно тай до двора!

Проши вельможного пана, мелдую си до панцької служби.

— Добре, Федоре, — десь відповідав йому пан, — ти, вижу, слухний чоловік, коли ти подлуг' припісу мельдуєш си.

І Федір латаючи сорочку солодко усміхав ся.

IV.

Федір стояв серед панського гумна і сумно дивив ся за рядом плугів, що висотував ся з брами як ланцюх, у котрім зелізо спювало мясо людське з мясом волів.

— Уже мов оранє скінчило си! Старе вогниво, тай вікинули, бо ланцюх серед дороги урвав би си!

Похитав головою тай пішов до стодоли брати свиням зерна. Через цілий день на гумні було тихо. Лишень від наймицьких хаток доходили крики бабів і плач дітей.

Як би хто з села повибирав що найгірші хатки, а до них загнав що найобдертійших мужиків і найжовтійших жінок і додав ще голої дробини — дітей і все те поставив близько себе на купу, то мав би правдивий образ тих хаток із їх мешканцями.

Федір з гумна дивив ся на ті хатки і щось заперечив головою.

— А де-ж я би там ішов у таке пекло! Я собі буду спати у стайни, тепер зими нема. Не піду я там у тоту пропасть.

Вечером пішов до стайні. Коло ясел стояли воли двома довгими лавами і лїново жували сїно. Коло кожних чотирох сидів погонич і дозиравав, аби під себе не викидали.

Між тими лавами сиділи на землі плугатирі і сівачі. Латали собі постолои, стягали мотузками сердачини і направляли істики. Кождий коло чогось нипав. Коло них присів Федір. Воли один по одному падали на соломю, за ними перевертали ся в ясла погоничі, а за погоничами йшли плугатирі. В стайні запановував тяжкий відпочинок, що по утомі зораних ланів паде на стайню як тяжкий камінь. Федір також засунув ся перед воли.

— Свинару, мой, а марш з перед волів межі свині! Ще тобі лужко стелити! Твоя Марійка добре нас ріхтує. Тікає си як сука з фірманом, та відавує йому що найліпше, та ще й ти прилїз на нашу голову? Марш з перед волів!

Федір виліз із ясел і ляг під брамою на вязку соломи. Забута кривда в тій хвилі пробудила ся.

— Гріх меш мати за мене, Андрію, гріх...

Стайня стогнала, позівала, зі сну говорила. Так тяжко дихала, як би десь глибоко в землі душили ся тисячі людей.

— Моли си за мене, най мене Бог хронит, най мене направит на ліпший розум, бо те спечу у вогни як пацюка, бо меш три дни поїв за своїм богацтвом згортати...

Над раном і він скотив ся у чорну пропасть ставного сну.

V.

Федір потім ніколи не ходив до стайні і не говорив з наймитами. Спав у стодолі і не показував ся на очі. По Великодні Марія віддала ся за фірмана і переходила з ним

на службу до другого пана. Федір вийшов з ним за браму і попрощав ся.

— Маріє, а пам'ятай, що я хату при людях Насти відкажу, аби ти її не відгонила, бо вона, сарака, одна одиниця!

— І вернув ся. В хліві, аби ніхто не бачив, заплакав.

— Тепер жий, з ким хочеш!

Тої днини впив ся і прийшов до стайні.

Мой, скарбовяне, тепер ні не вігонїт, бо вже моя Марія помандрувала.

— Хто би вас вігонив, от легайте та спїт, як сте набрали повну голову.

— Певне, що певному добре спати, так і Бог приказав. Але ти кажеш іти спати, а я тебе питаю си, де я маю іти спати? Як ти така мудра голова, то ти минї скажи, де маю іти спати?

Він аж носа Процевого дотулив ся, так близько присунув ся зі своїм питанєм.

— Де впадете, там будете спати.

— А як би я так у яселца, га?

Він злобно засміяв ся.

— Я в ясла, а ти мене за гирю, та в шию, та буком: А марш, старий псе!

Погоничі повилїзали з ясел, аби дивити ся на комедію.

— Бий з ясел, бо ти тут гнів тай маєш зогнити, бо ти не знаєш, що то є чоловік — ти віл, ти хати ніколи не видїв! Ти порвдного чоловіка з ясел буком! Але ти мене запитаєш си: А де ти, васпан, до тепер був? А я тобі кажу: Був сми межі людьми, любо менї було. Але ти кажеш: А чогож тебе люде від себе прїгнали? Отут гудз! А я тобі на це нічо не скажу, лиш три слові: Нема у лю-

дий Бога. А ти голова розумна тай усе вже знаєш...

— Ідїт, старий, спати, не гнїть бандиги, а завтра підемо в село на вибір, та ми тих богачиків трохи намнемо.

— Я на вибір піду і людем усю свою кривду скажу, але в ясла не піду, бо я там не маю гнити. Я знаю лїпше ґатунок, як ти, я бїльше свїта видїв, як твїй пан. Але чикай, я тобі буду казати як на протокулї. Я був помийник жидївський, я валєв си попід жидївські лави, по всїх кременалах. А Бог найпише грїх, а я не бою си, я за все відповім, так відрубаю, як першому лїпшому. А мене хто на розум учив, га? Коли мене лиш чим видїли та тим били! Не бі си, я вікажу, я вівєжу си шо до крїшки. Но, але дав минї Бог такий розтулок у голові, шо я привернув си назад до нашої віри. Як єм уздрїв його ласку небесну по полю, як жито просило си під серп і земля аж цєпала: Йди, Федоре, бери з мене хлїб, — а я лишив Жида серед дороги тай пішов до божої роботи. Дєкую Господеви і до сегодни!

Він хрестив ся, цїлував землю і бив поклони.

— Прийшов я межи наші люди, а минї свїт розтворив си! То том з ними гарував! Оженив єм си, поклав хату з цєго мозиля. Вже має минї бути добре. Але грїхи треба відпокутувати, Бог буком не бє! Умерла минї Катерина, но нїц, його воля, його розказ. Тїшу си дїтьми, годую, забігаю — вігодував, а люди взєли тай знївечили. Пішла моя Настя нї сяк, нї так, пішла по Жидах, а Марія, адї, помандрувала з отим Ляхом.

Ме бідити. Але ніц, най ні Бог скарає, як що кажу. Кара має бути!

— А я лишив си босий! Іду я до него у таку плюту: Дай мині ґрейцір, най ноги вбую. А він мені каже: Йди до Жидів. Прийшов я до вас, а ви мині: Марш! А кудиж я маю тепер іти?! Карає Бог, карают люде, караєте ви, а я кількі карі не годен вітримати!

— Ідїт, дїду, в ясла, ми вас просимо.

— Най буде кара на мене, я си приймаю, але по правді!

Він роздер сорочку в пазусї, скинув її і шпурнув під воли.

— Тепер диви си, яку мині шкірочку богачі лишили. Та чим тут жити? А що-ж тут є вже карати?!

Він голий перевернув ся на землю. Наймити його прикривали, чим мали найліпшим.

VI.

Коло громадської канцелярії стояли дві купі. Одна обдерта, чужа на селі, апатична, друга чиста, біла, охоча — наймити і ґазди. З одної і другої купи хтось викликуваний заходив до канцелярії і голосував. Економ аж захрип, бо кождому наймитови мусїв називати пана, вїйта і Жида. Жандарми снували ся і усміхали ся, як коли би мали перед собою діточу забавку.

— Ну, хлопці, тепер уже вібрали сте пана, сїдайте тай мете пити горівку — сказав економ. ґазди здоймили галас.

— Ото вушивці, ото жебраки, ото худоба панцька!

— Мой-ня, чуєте, як богачі рипє?

— Най рипє, а ми пиймо горівку.

— Та пийте грань, пийте кров свою, злодюги!

— Ми горівку воліємо!

— Ото нам пани вішукали право, аби голодники розбоєм ішли на село!

— Ти, читальнику, ти гадаєш, що я не був у читальни? Таже і там бідний нарід стоїт коло порога. За столом сидит ксьондз, старші братя, богачики, а дек читає тоти казета, а ви покивуете головами як воли, ніби шос ви с того розумієте. А то один з другим такий дурний, хоть му око віколи! То така читальня ваша, що богач за столом, а наймит коло порога. Так у церкві, так у канцілярії, так усюди. Та ми маємо з вами бути?

— Хлопська голова не до письма, а зад не до крісла!

Наймити зареготали ся.

— А тихо-ж ви, невмивані, вперед вуши повібивайте, а потім учіт г'аздів розуму!

— Мой, ти, Курочко, то ти також за людьми? Таже ти гірше Жида! Чого горланити?! Не бі си, твоє богатство піде марне. А нагадай собі, як я служив у тебе, та мене від твої роботи хоруба нагріла. А ци ти мині за цілий тиждень вініс букаточку хліба або води наптити си? Та ти з людьми тримаєш? Я в тебе всю силу лишив, а ти мене вігнав босого на зиму! Таже ти гірше Жида, бо то рахує си не наша віра. Але пустє твої діти тото богатство, що з него сліду не буде! Ти кальвіне!

Курочка гримнув Федора в лице, та так, що його обіляла кров і він впав.

— Хлопці, ану богача трохи намнеца-
каймо!

Ймили наймити Курочку, постояли за
Курочкою ґазди, потекла кров.,,

VII.

Федір лежав у своїй хаті на постелі.
Очи його горіли як грань від червоних язич-
ків, що тисячами огників розбігалися по тілі
і смажили його на вуголь. Ті язички як
блискавки літали по всіх жилах і верталися
до очий. Гриз кулаки, бив чолом до стіни,
аби вогонь з очий випав.

Запалив ся, чув, що з него бухає поло-
мінь, ймав ся руками за очи. Один страшний
крик, надлюдський зойк! Язички вилетіли
з тіла і прилипли на шибках віконця. Зір-
вав ся. Віконце червоніло як свіжа рана
і ляло кров на хатчину,

— Все мое най вігорит! Все, щом лишив
на єго подвірю.

Він скакав, танцював, реготав ся.

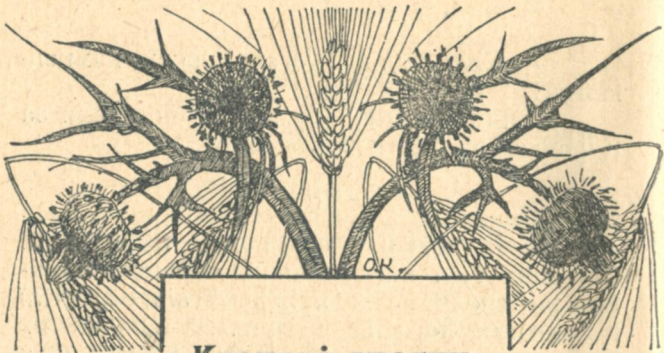
Віконце дрожало, трясло ся і що-раз
більше тої крові напливало у хатчину.

Вибіг на поріг.

Звізди падали на землю, ліс скаменів,
а десь з під землі добували ся стеклі го-
лоси і зараз пропадали. Хати ожили, дро-
жали, смажили ся в огні.

— Я чужого не хочу, лиш най мое ві-
горит!

Кленові листки.

I.

Постіль застелена полотном, коло стола на задній і передній лаві засіли куми, на краю печі рядком діти. Вони попускали рукави як стадо перенелиць, що спочивають, але все готові летіти. Куми за те сиділи як вкопані, лишень руками досягали хліб або порцію горівки, але і руки найрадше не рухали би ся, лишень спочивали би зігнені в кулак на колінах. Нерадо вони брали хліб і порцію. Каганець блимав на припічку і потворив з кумів великі, чорняві тіни і кинув їх на стелю. Там вони поломили ся на сволоках і також не рушали ся.

Коло стола схилений стояв Іван, господар хати і тато маленької дитини, що її охрестили.

— Будьте ласкаві, мої куми, та пережійте ще по одні. Хоть це не горівка, але болото, але з мужиком то так си має: що де у світі є найгірше, то він має то спожити, що де у світі є найтяжше, то він має то виконати...

— На то сми рожені — відповідали по-божно куми. — Як порція обійшла колію, то

Ирина Кирсанова

Іван її поставив лігма коло фляшки, бо боявся, аби не впала така маленька на землю.

— А закусіт... Тай дивіт си, який мене клопіт найшов у самі жнива, у сам вогонь. А я, бігме, не знаю, що з него має бути?! Ци маю лишити жнива тай обходити жінку і варити дітем їсти, ци я маю лишити їх тут на ласку божу тай твгнути голоден косов? Бо вже таке має бути, бо у такий час ніхто до хати не прийде за великі гроші. На тобі, Іване, дитину тай радуй си, бо ще їх мало маєш!

— Не марікуйте, куме, та не гнівīt Бога, бо то єго воля, не ваша. А діти — піна на воді, шос на них трісне — тай понесете всі на могилу.

— У мене не трісне, але там, де є одно, там трісне. Жебрак аби таки не тулів си до жінки, аби не дивив си в той бік, де жінка, то би найліпше зробив! Тогди і Бог не даст...

— Куме, ви це пуде говорите, так ніколи не буде, бо люде мают си плодити.

— Коби-ж то люде, а то жебраки плоде си. А я тому кажу, шо ти, жебраку, не плодь си, не розводи си як миш, ти будь контетний, як маєш на хорбаці дранку, як маєш кавалок хліба, абис не голоден тай як ті ніхто по лиці не лупит. Як ці три ділі маєш, тай має тобі бути добре, а від жінки гет уступи си.

— Куме Іване, дайте трошки споки, бо жінка як си має звичій у такім антересі та єї не траба цего слухати, бо така бесіда не дав здоровя. Колис иншим, ліпшим часом.

— Я вас дуже перепрашаю за мою таку бесіду, але ви гадаєте, шо я за нев дбаю або

за собов я дбаю?! Бігме не дбаю, най іх і зараз віфатає тай мене з ними! Овва, ото би сми втратили рай на землі і мастки лишили!

Куми вже не обзивали ся, не перечили, бо бачили, що Івана не переможуть і хотіли, аби скорше виговорив ся, бо борше іх пустить спати. Іван встав від стола, спинив ся насеред хати, спустив рукави так, як діти на печі і почав до них балакати.

— Та чому не летите з мої голови? Я вам утворю і вікна і двері, гай!...

Діти засунули ся на піч так, що іх не було вже видко.

— Ади, саранча, лиш хліба тай хліба тай хліба! А відкиж я тобі того хліба наберу?! Та то би на дванайцїтий сніп якис раз торгнути, то би якис раз схилити си, то з поперека вогонь у пазуху сипле си! То тебе кожде стебелце у серце дюгне!

Се було до дітий, а тепер він звернув ся до кумів.

— А у вечір лиш си укажеш до хати такий як віхоть, як мийка усотаний, а вони тобі в один голос і жінка і діти: Нема хліба! Тай ти не йдеш, бідний чоловіче, спати, але ти тегнеш цїп тай молотиш на потемки, аби завтра мали з чим іти в жорна. Та так тебе цїп і звалит на сніп, тай так деревієш до ранку у сону, аж ті роса припаде. Тай лишень очи пролупиш, то зараз тебе тота роса їст, бо мало тебе біда їст, ще вона в ночи тебе найде! Промієш очи тай течеш си на лан такий чорний, шо сонце перед тобов мерькне.

— Іване, не журіт си дітьми, бо то не лишень ви, але Бог їм тато, старший від вас.

Я з Богом за-барки не ловю си, але на шо він тото пускає на світ, як голе в терня?! Пустит на землю, талану в руки не даст, манни із неба не спустит, а потім увес світ кричит: Мужики злодії, розбійники, душегубці! Зіпре си один з другим у церкві такий гладкий, шо муха по нїм не полїзе та корит та картає! Ви, каже, дітий не научуєте страху божого, ви їх самі посилаєте красти, ей, де я годен так ганьбити! А коби коло мої дитини і мамка і нянька і добродзейка ходила, коби минї люде всего назносили, то і я би, єгомость, знав, як діти вчити! Але мої діти ростут по бурїнах разом з курьми, а як шо до чого прийде, отак як тепер, то ніхто не знає, шо вони цілий день їде. Ци крадут, ци жебрают, ци пасут, а я відки знаю? Я косю ваші лани тай забуваю не лиш за діти, але за себе не памнстаю! Ви би хотїли, аби я і ваші лани зробив і діти абим учив. А ви від чого? Так, люде, ви самі знаєте, яке наше жите...

— Знаємо, куме, знаємо, як не знати, коли самі у нїм бродимо.

— Я на діти дивю си, але я не гадаю, аби воно було чемпе, аби уміло до ладу зробити. Я лиш заглядаю, ци воно вже добре по землі ходит, аби єго упхати на службу, оцего я чекаю. Я не чекаю, аби воно убрало си в силу, аби путерїї набрало, аби воно коло мене нажило си. Коби лиш богач або пан утворив пащєку, а я єго туду кидаю, аби лишень збути си! А потім воно бігає коло худоби, ноги одна рана, роса їст, стерня коле, а воно скаче тай плаче. Ти би єму завернув худобу, поцулував бис єго в ноги,

бос го сплотив тай сумліне тї пє, але ми-наєш, ще і ховаєш си від него, абис не чув!...

Аж почервонїв, аж задихав ся.

— Тай росте воно в яслах, під столом або під лавов, їст кулаки, умиває си слозами. А підросте, тай шос воно украде, бо воно ніколи добра не знало та краденим хоче на-тїшити си. Диви си, іде до тебе шандарь. Скує тебе, набє си як товарини, бо ти тато злодієви тай мусиш з ним бути у змові. Та єс злодій на віки! Але це не решта, ко-нец ще на передї. Най би син, ваша дитина, а люцький злодій, най би зогниву кременалї, бо злодія не шкода! Най би! А то вони озмут здоровє тай дают до шпиталю лічити, а потім пускают письмо до віта, аби тато платив кошта. З хати вігонєют, під плїт викидают з бебехами! Ідеш до віта, по ру-ках цулуєш: Віточку, віберїт нї із цеї кари. — Ти, каже віт, бідний чоловік та може тї ві-пустим, але яку я вігоду буду мати за твою вігоду? Стиснеш плечима, складеш си як цїзорик тай кажеш: Місіць вам буду за дурно служити... Так ци не так, люде, правду кажу, ци брешу як пес!?

— Все так, цїлий ґатунок такий, одно-го сте слова не замилили!

Іван дрозав цїлий, чув на собі цїлу вагу страшних своїх слів.

— Аби сте не казали, люде, шо кранчу над головами своїх дітий, як ворон над стервом, не кажїт, люде, не кажїт! Я не кранкаю, я правду говорю, мій жель кра-кає, серце кранче!

Очи його запалили ся і в них появила

ся страшна любов до дітей, він шукав їх очима по хаті.

— Бо виглядає так, що я свої діти гет позбиткував, гірше як темний воріг. А я, видите, не позбиткував, я лишень прогорнув з перед очий сьогодні і завтра і рік і другий і подивив си на мої діти, що вони там діют? А шом уздрів тай сказав єм. Я пішов до них у гості тай кров моя застигла на їх господарстві...

По хвилі.

— Як би до тої Канади не було морів, то я би їх у міх забрав тай бим пішя з ними тудя йшов, аби їх занести далеко від цього поруганя. Я би ті моря берегами обходив...

Куми забули були за відпючнийок, а тепер собі нагадали, борзо повставали і пішли.

II.

Рано.

Діти обідали на землі, обливали пазухи і шелестіли ложками. Коло них лежала мама марна, жовта і клала коліна під груди. По чорнім, нечесанім волосою спливала мука і біль, а губи заціпили ся, аби не кричати. Діти з ложками в роті обертали ся до мами, дивили ся і знов обертали ся до миски.

— Семенку, ти вже наїв си?

— Вже — відповів шестилітний хлопець.

— То озми віничок, покропи землю тай підмети хату. Мама не годна хилети си, бо дуже болит у середині. Не кури дуже.

— Уступіт си, бо через вас я не можу замітати.

Мама звела ся і поволікла ся на постіль.

— Семенку, а тепер файно вмий си і Катруся і Марія най си вмийот і побігни в збанок води начернути, але не впадь у керницю, не хилей си дуже...

— Семенку, піди та нарви огирків у решето, аби мама в горшку наквасила, бо я вижу, що буду слаба та не будете мати що з хлібом їсти. Тай нарви хропу і вишневого листя. Та не сотай огирчинь, але рви попри саме билó...

— Семенку, здойми з гредок сорочки, абим полатала, бо ходите чорні, як ворони.

Семенко все бігав, все робив, що мама казала і раз по раз потручував молодші сестри і казав, що дівки не знають нічого, лишень їсти.

— Вони ще малі, Семенку, як віростут тай будут тобі сорочки прати.

— Я си найму тай там мині будут сорочки прати, я їх не потребую.

— Не тїш си, дитинко, службі, бо нераз будеш свої дни оплакувати.

— Адї, дедя зросли у службі тай нічо їм не бракує.

— І ти зростеш у службі, аж шкіра буде пукати від того росту. Але ти, Семене, не балакай, але збирай си дедиви нести обід. Він дес такий голодний, що му си очи за тобов продивили.

— Я мусю дедиву палицу брати, аби від псів обгонити си.

— А як загубиш тай буде дедя нас обов бити. Та не йди простоволосий, але озми хоть дедів капелюх.

— Тот капелюх лиш на очи паде, що не видко дороги.

- Вімий збанок тай сип борщу.
- Ви мене не вчіт кілько, бо я знаю.
- Семенку, а диви си, аби ті пси не покусали...

III.

Дриботів ногами по грубій верстві пороху і лишав за собою маленькі сліди як білі квіти.

— Фіть, заки я зайду, то це сонце мене поредно спарит. Але я собі заберу волося так, як жовнір тай буде миці ліпше йти.

Поклав обід на дорогу і збирав волося на верх голови, аби приложити його капелюхом і виглядати як обстрижений жовнір. Очи сміяли ся, підскочив і покотив ся дальше. Та волося з під широкого капелюха зсунуло ся на потилицю.

— Це пустий канелюх, най но як я си найму, та я тогди собі капелюшок...

Лишень облизав ся. Пройшовши шмат дороги, він знов поставив обід на землю.

— Я змалюю собі велике колесо із шпичями.

Сів насеред дороги в порох і обводив довкола себе палицю, потім рисував промії в колесі. Далі зірвав ся, перескочив поза обод і побіг дуже зрадуваний.

До кождих воріт закрадав ся, зазиравав, чи нема на подвірю пса і аж тоді борзенько перебігав. З одного обістя вибіг пес і лустив ся за ним. Семенко співорив, зверещав і сів з обідом. Палиця також впала на дорогу. Довгенько скулений сидів, чекав пса, аби кусав. Потім зважив ся подивити і побачив

над собою чорного пса, що спокійно стояв коло него.

— На, на, ціган, на кулеші, але не кусай, бо болит дуже тай штроф твій ґазда буде платити. Та він тобі ноги поломит за той штроф.

Щинав з платка кулеші, метав псови по куснику і сміяв ся, що він на воздусі хапає. Пес мав отворену морду і він собі рот отворив.

— А ти чий, шибенику, що пси по дорогах годуєш, а в поле що понесеш?

І якась жінка гупнула його в шию.

— Аяк, ви ще бийте, як пес хотів мене роздерти!

— А ти чий, такий чемний?

— Я Івана Петрового, але мама мали дитину тай слабі, а я мусю нести обід, а мене пси кусають, а ви ще бете...

— Ой, яке я тебе била... Кудиж ти несеши їсти?

— Дєдеви несу на лан коло ставу.

— Іди зо мнов, бідо, бо я також несу туди обід.

Пішли разом.

— А хто обід варив?

— Мама варила, бо я ще не вмію, а Марія і Катерина ще менші від мене.

— Та не слаба мама?

— Чому не слабі, так си кочють по земли, так стогнут, що аж! Але я за них робю...

— Ото ти робітник!

— Ви не знаєте тай говорите пuste. Ану запитайте си мами, який я розумний! Я оче-наш знаю цілий...

Жінка засміяла ся, а Семенко здвигнув плечима і замовк. За ним біг пес, а він ніби то кидав йому кулеші і загулював іти за собою.

IV.

Три дні опісля.

Посеред хати сидів Семенко і сестри і корито з маленькою дитиною стояло. Коло них миска з зеленими, накришеними огірками і хліб. На постелі лежала їх мама, обложена зеленими вербовими галузками. Над нею сипів рій мух.

— Понаїдайте си тай тихо сидіт, бо я понесу дитину до Василихи, аби поплекала. Дедя казали, аби нести рано, в полудне і над вечір, а у вечір вони самі вже прийдут.

— Семенку, не переломи дитину.

— Я гадав, що ви спали. Дедя казали давати вам студеної води і булку їсти. Марія така чемна, то вона тоту булку уфатила і вкусила вже раз. Але я набив тай відоймив! Мете їсти?

— Не хочу.

— Дедя зсукали ще свічку тай казали, що як би сте умирали, аби вам дати у руки і засвітити. Коли я не знаю, коли давати?...

Мама подивила ся великими, блискучими очима на сина. Безодня смутку, увесь жаль і безсильний страх зійшли ся разом в очах і разом сплодили дві білі сльози. Вони викотили ся на повіки і замерзли.

— Дедя рано в хоробах також плакали, так головов до одвірька лупили! Заплакані взели косу тай пішли.

— Взяв дитину тай вийшов.

— Семенку, абис не давав Катрусю і Марійку і Василька бити мачусі. Чувш? Бо мачуха буде вас бити, від їди відгонити і білих сорочок не давати.

— Я не дам тай дедиви буду казати.

— Не поможе нічо, синку мій найми-лїщий, дитинко моя найзолотїща! Як віро-стеш, аби сте си межи собов дуже любили, дуже, дуже!... Абис помагав їм, абис не да-вав кривдити.

— Як я буду служити тай буду дужий, то я їх не дам, я буду до них що недїлі при-ходити.

— Семенку, абис просив дедю, що мама наказувала, аби вас любив...

— Їжте булку.

— Співай дитинї, най не плаче.

Семенко хитав дитину, але співати не вмів. А мама обтерла долонею сухі губи і за-співала.

У слабїм, уриванїм голосї виливала ся її душа і потихоньки спадала межи діти і цілувала їх по головах. Слова тихі, неви-разні говорили, що кленові листочки роз-віяли ся по пустїм полю і ніхто їх позби-рати не годен і ніколи вони не зазеленїють. Пісня намагала ся вийти з хати і полетїти в пус-те поле за листочками...

Лохорон.

Спереду обдертий хлопчик із біленьким ковніром під швию. У руках держить чорний хрест і все глядить не него. За ним такі самі чотири хлопчики несуть трунву. На її вічку білий, тоненький хресток, а ціла вона синя. В головах трунви прибитий віночок із жовто брудних цвітів. З отсих самих, що ростуть по при камінях на подвірях каменичних. Такий віночок, як колачик бідного мужика, що дає в церкві за прости біг.

За трунвою плете ся кілька жінок. По них не знати, котра молода, а котра стара. В руках тримають малі, погаслі свічки. Під пахами несуть на пів зівялі вазоники. То ті марні цвіти, що ніколи сонця за досить не мають і все з одного боку брудно зелені, а з другого ясно жовті.

Під ногами мокре камінь і мрака непо-рушна висить у воздусі.

Одна жінка плаче, а друга їй каже:

Як був здоровий, то грав ся цілий день коло моєї будки. Порпав ся заєдно у тім

рівци, що дощ викопав довкола будки і витягав всякі камінчики. Курятко без квочки, ну, кажу вам, як курятко. І не брешу вам, але правду говорю, що кожного дня я вибирала черствійші булки і кликала єго до будки. Він сїдав коло мене і їв. Як він красно їв!? Ручки такі маленькі, а він ними щипав мацінькі крішки та в ротик, у ротик. Най Бог запише мині лишень ті булки, що я єму надавала...

Жінка плаче дальше.

— Осінь, осінь єго доконала, сирий люфт і студінь. Бо ви цілий день не бували в хаті, а єго різало без вас тай зарізало. А я приходила до него і свіженькі булки приносила, але він вже не їв. Водиці єму треба було раз по раз. Лежав як рибка і все ротик роззявляв. Потім посинїв геть, а пашіло від него вогнем! Якби хто під ним вогонь розіклав, а єго кісточки як полінця накидав, аби горіли...

Йдуть усі помучені, зівялі, сїру мраку хрестом прорізають.

— Але він умер відай від тої канапи, що на ній лежав. Відки ви таку канапу дістали? Бігме, така як грїб з подертих міхів. На такій канапі може здоровий умерти. Я би бояла ся тої канапи, як бим сама з нею лишила ся. Втекла бим або порубала бим, ні, я би її в хаті не тримала!

— То канапа єго тата, він на ній родив ся, то спадок. Як вибирав ся з першого поверха, то нам її лишив.

— А деж він тепер?

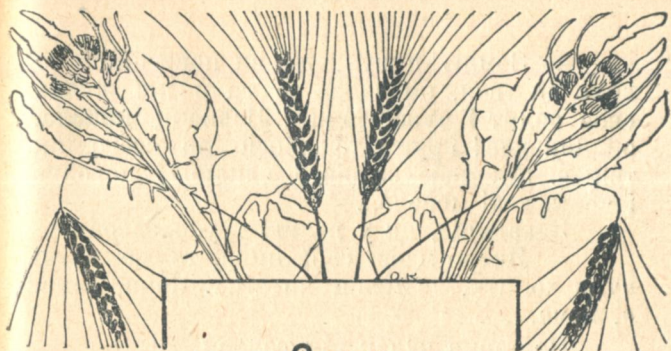
— Не знаю...

Маленький похорон завертає в другу вулицю. Чорний хрест обвив ся сивими цяпочками мраки, хлопчики померзли і баби ледво лізуть.

Ідуть серединою улиці як подерті тіни, чужі і не знакомі з ніким.

А цвинтарь буде, лиш його крізь сіру мраку не видко.

С о н.

Спав твердо.

Ліс шумів, стогнав, тонкі шепти рвали ся з маленьких галузок і падали разом із змерзлим інеєм. Так як би маленькі дзвоночки падали.

Вітер вив як гнаний пес.

Небо чисте, задубіле, а місяць такий на нім ясний, як на Різдво.

Третильник спав твердо. Головою спер ся на свою купу кукурудзів, а ногами на дві панські. Чорне волося посивіло від інею, руда сардачина побілїла, моцні руки не чули зимна, а лице спалене вітром поцегліло.

Балакав крізь сон і за кожним словом випускав з уст сніп білої пари. Голос його йшов з вітром до ліса і бив ся довго від одного дерева до другого.

— Не рунтай тото, бо воно зароблене, ти від мене береш, доброго богача найшов...

Здоймив кулак, але він безсильно зсунув ся на сухе бадилля.

— Я можу працювати, бо маю моцні руки як кінцьке копито... Талапну раз тай дух віскочив!...

— Землю цулуй, де си поступиш, бо вона ци твоя, ци чужа, то ти з неї живш, своя родит і чужа родит... Певне що правда, ой допевне! і ґрунт то спосіб до всего, як твій є. Він тебе заґріє і накриє і погодує і честь тобі поведе...

Закашлав, як у великі труби заґрав.

— Як не маєш свої ниви, то не маєш куди ходити, не маєш по чім... Нема, нема, о, нема...

Поставив кулак під голови.

— Я довго бідив по чужім поли. Але Бог минї вігодив, дай Боже так кождому. Взев тай дав. На тобі, каже, ґрінку землі, але не пусти, тримай... Зубами держи її, кохай, як коли жінку, що тобі під руку вдала си...

Капелюх упав з голови і з вітром покотив ся.

— Танаску, мой, а скинь капелюх, таже ти перший раз вішов цеї весни у поле — так годит си... Як Бог даст, то буде пшевица. Колачі спечемо і дамо таким, що не мають з чого спечи... Дамо, дамо, як нам Бог дає, тай ми дамо, дамо...

Ляг хрестом.

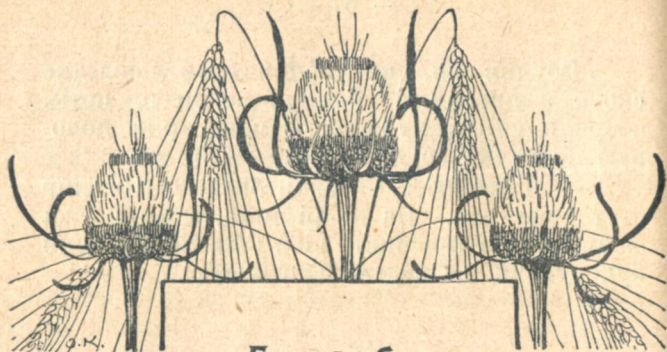
— Межу кортит також зродити колос, бо межа таки земля, вона ще ліпше... Я тобі по смерти лишу... Адї як скатерть рівна, лиш чорна. Я тобі накрию у поли цев скатертев стів, а ти меш їсти і Бога молити, щос такого тата мав...

— Весна красна, адї, ори собі, не роби сказів, а воли напій тай повертай си перед сонцем, бо за худобу білший ґріх як...

Збудив ся, ще почув своє послідне слово з просонку. Глянув не небо, потім обернув ся за куражкою, посмотрив долоною по голих грудях, перехрестив ся.

— Така лють зараз з осени? Ще сніг отут присипле... На дворі зима, а минї така файна весна приснила си... Гай, Якове, лупи кукурудзки, де вже кїлько спати!...

Басараби.

Тома Басараб хотів повісити ся у кошниці в саме полудне. Але Томиха наробила зойку, всі сусіди покидали ціпи з рук, всі сусідки повилітали з хорім і прибігли на Томине обіств. Відважний Антін той, що тягнув зуби по шустці, заліз у кошницю і Бог знає, як він там собі порадив, але Тому витягнув, що ще дихав. За той час ціле подвірє заповнило ся людьми і дїтьми. Вони стояли і дивили ся з великим страхом.

— Та чого стоїте, як на заводинах та допоможіть мині єго занести до хати. Оце раз дурний нарід — гадавш, що ті вкусить?!

Тому занесли до хати, а товпа вийшла за ворота і почала судити по своєму.

— Басараби знов зачинають вішати ся, не мають гаразду в голові.

— Та лиш тому три роки, як Лесь за-тяг ся; Господи, яка тогди буря зірвала ся! Мині з хати цілий причілок урвало.

— Басараби мають вже до себе, що тратять ся один за другим.

— Я памятаю, як повісив ся Николай Басараб, потім за ним стратив ся Іван Ба-

сараб, а ще не минуло було рік, а вже одного досвітка на маленькій вишенці зачепив ся Василь. Отряс із неї увесь цвіт, мав повне волосє того білого цвіту. То вже три, а я ще рахую ся молодий чоловік — минї може 6, а може ще нема трийцять і пять років.

— Ти памятаєш це, а я тямлю як на бантині повис їх прадїд. Богатирь був теменний, гроші сушив на веренї і пішя ніколи не ходив. Мав такого чорного коня, що браму перескакував і канчук все мав коло себе. То вповідали люде, що він гонив людей на панщину і тим канчуком мясо рвав на людях. А одного ранку розійшла ся чутка, що старий атаман висить на бантині. Я ще малий був, але так як сьогодні виджу цару народа на єго подвірю. Як єго відтяли і несли до хорім, то такий був страшний, що жінки зі страху плакали. А хлопи нічо, лишень казали: О, вже не меш із нас шкіру кавалками здоймати, вже тї тот висадив на бантину! Потім у день, чи в два дні така звіяла ся буря, такі вітри подули, що дерево з коренем виривало, а хатам здоймало верхи...

— Та показують люде ще на старій могилї гроби Басарабів. Вони були ховані за окопом, не на самім цвинтарі. То є тоті гроби і за старим і за новим цвинтарем, а все самі Басараби там ховані.

— А ви-ж гадаєте, що піп та має право такого ховати на цвинтарі? Аби давав цілий масток, то не можна. Вітки такого проклятого пхати межі люде!?

— Но, но, тепер Басараби попускають

голови в долину. Такі будуть ходити чорні та невеселі.

— Коби цес не потягнув за собою більше, бо то їх всіх пазить. Диви ся, один стра- тив ся, диви ся, а то десять їх наставило ся. Вони всі счеплені до купи. Біда їх всіх на однім мотузку провадить...

— То до семого коліна буде їх так ду- шити, а як семе коліно мине тай нема моци вже. Десь котрийсь добре заслужив ся пе- ред Богом. То кара, люде, сему кістку аж карати! Бог не має гіршої кари на землі...

— То видко по них, що їх Бог карає. Бо і мастки їм дає, вони богачі і розум їм дає — а нараз все забирає тай висаджує на бантину.

— Таже лишень треба подивити ся на їх очи. То не очи, то така чорна рана в чолі, що живе і гние. У одного таке око, як про- пасть, погляне тай нічо не видить, бо то око не до видіня. А в другого воно одно ли- шень живе, а решта коло него камінь — чоло камінь, лице камінь, все. А сей Тома, ніби він дивив ся коли на чоловіка як варт? Око ніби на тебе справлене, а само дивить ся десь у себе, десь у глибінь безмірну.

— Дивить ся око на тот давний гріх, що за него їм кара йде. Він там у них у се- редині покладений, аби всі дивили ся на него і аби спокою не мали, аби була кара.

— Сесі Басараби то на покаяніє люд- ське родять ся і богатіють і душу гублять.

— Тяжкий гріх мають у своїй фамілії і мусять єго доносити, хоть би мали всі піти марне!

— Гріх, люде, гріх не минає, він має

бути відкуплений! Він перейде на худобу, він підпалить обороги, градом спаде на зелену ниву і він чоловікові душу возьме і дасть на вічні муки...

Жінки слухали і мало не хрестили ся, діти посідали поміж ними, а хлопи ще довго балакали за гріхи і поплели ся в кінци до коршми.

II.

Всі Басараби зійшли ся до Семенихи Басарабихи, бо вона була найстарша і найбогатша в їх роді. Тому також привели. Семениха налагодила їди й питя і обсадила великий стіл кривними, а Тому поклала на чільне місце.

— Тодоско, не плач вже, бо доста вже з тебе, бери та сїдай та тїшмо ся, що смо всі в купці. Сїдай, роде мій, най з тобов все щастє сїдає. Коби був Семен, то би він вас знав просити і присилувати. Николаю, а чи памятаєте, як вам фляшку з горівкою розбив на голові і пироги викинув псам, що сте не хотїли з ним пити!

— То не було, бабо, жарту з дїдом, або гинь, або пий!

— Я до тебе, Томо, напю ся, бось минї наймилїйший! Най ся впю! Бабі не богато треба, аби заспівала дївоцької...

— Ей, Томо, Томо, кобим у твоїх роках учинила ся! Гай, пий, не пускай очий під стіл. Коби ти очи не пускав у долину, але в гору, то лекше би твоїй душі було. Пий до вуйка Николая...

Вона стояла перед столом висока, сива і проста. Очи мала великі, сиві і розумні. Дивила ся ними так, якби на цілім світі не було такого кутика, аби вона його не знала і закотивши довгі, білі рукави, не зробила би в нім того, що порядна господиня робить, аби вона не спрятала, не прихарила і не звела всего до порядку.

— Бабо, у вас добре і їсти й пити, бо хоть ви мовчите, але очи ваші просять.

— У мене таки так, я очи маю, аби сміяли ся, аби жартували. Я не маю їх, тай мама їх не змалювала, аби плакали. Коби ви із своїх очий прігнали тоту мраку чорну, що вам світ затемнює. У моїх очах є мої діти, є мєє поле і моя худоба і мої стодоли та чого їм застелювати ся журую? Як прийде жура, а я виплачу ся, зарумаю ся, тай обітру ся.

— Не кожда натура однака, бабо. Є така, що хоть ти її медом годуй, хоть ти її у найкрасшу весну пусти на зелене поле, а вона плаче.

— Ей Басараби, Басараби! У вас нема дітий, у вас нема нивки, ані худобинки! У вас є лишень хмара і полуда і довгий, чорний чупер, що вам сонце заквив. А Бог вас карає, бо ви маєте на єго сонце дивити ся, ви маєте дітьми тішити ся і зеленим колосом по веселім лиці гладити ся. Томо, та бо бери, не гнівай ся на бабу. Баба тебе до хресту носила, баба плакала, як тебе до войска виряжали, баба на твоїм весілю кісточками до купи дзоркала. Баба вам не воріг. За то, що душу хотів-єсь загубити, за то я гніваю ся на тебе. Але в перед зїжте, щом

вам понаварювала, бо я задурно не хочу робити, а потім будем говорити.

— Роде мій чесний та величний, тїшу ся тобою, як не знати чим, що мене не забуваєш, що мене любиш і за моїм столом пєш та файні слова говориш!

По гостях мигнула ясність щастя, як часом сонце замиготить по чорнім, глибокім ставі. Всі очи піднесли ся і справили ся на бабу.

— Ай, Басараби, адї, адї, кїлько очий, сам, саміський сум і туск!

— Бабо, не кажіть так, бо ми всі такі контетні вашими словами, як коли вино солодке пили. Ми би вас, бабо, брали по черзі до хати, аби нам з вами весело було.

— То я, стара, маю вам хати звеселювати? А вони вам сорочок не вішивають, а вони дітем вашим голов не миють? Ви не видите нічо, не видите, бо сте слїпі. Бог вас покарав слїпотою...

— Бабо, ануж ми повстаємо та позакуруємо собі люльки, бо чого ми будемо сидіти за столом, як трунок нічо не приймає?

— Вставайте, вставайте та куріть, а я сяду собі коло Томи, та буду єго питати, що таке тяжке пригнітило єго душу...

III.

Тома, чоловічок маленький, сухий, з довгим, чорним чупром, що спадав лагідними, гладкими пасмами на широке чоло. Очи темно карі блукали під чолом, як по безкраїх рівнинах і дороги по них найти собі не годні.

Лице смагляве, застрашене, як би діточе. Він висунув ся з поза стола і сів коло баби Семенихи.

— Розповідай же нам, Томо, чого тобі так тяжко на світі жити, чому ти хочеш покидати свої діти, свою жінку тай рід? Не встидай ся, але викажи свою їдь, що тебе їсть та може ми що тобі порадимо або поможемо?

Всі звернули ся до Томи.

— Кажі, кажі, не затаюй нічо та тобі лекше буде.

— То нема що таїти — відрік Тома, я таїв, доки міг, а тепер всі знаєте.

— Та нічо не знаємо, ти скажи, бо як не скажеш, то ми будемо гадати, що жінка тобі зла, або діти не вдали ся, або ми тобі догорили. Тай обачіне май над нами. Ти знаєш, що як один у нашій фамілії стратить ся, то зараз другого за собою тягне. А може межи нами вже такий є, що як вчув за твою пригоду та вже надумав і собі стратити ся? — сказав сивий Лесь.

— Басараби як винуваті поспускали очи в долину.

— Тодоско, та будьже тихо, не плач, не плач...

— Я не знаю вітки і як, але то такі гадки приходять, що не дають спокою. Ти свої, а гадки свої, ти продираєш очи, аби нагнати їх, а вони як пси скавулять коло голови. З добра, люде, ніхто не закладає собі воловід на шию!

— А як тобі подіє ся така завороть у голові та чому ти жінці не скажеш, чому до церкви не підеш?

— То пусте, бабо. Як вони обсядуть, то вони не пустять мене кроком від такого місця, де вони гадають мене привязати. Якби ви знали, якби ви знали! Вони мене так звяжуть, що на світі таких ланців нема, аби так глибоко заходили в середину. Тай чую, як дзюркотять коло мене... Дзюрк, дзюрк, дзінь, дзінь... Як зачнуть дзінькати, то голова пукає на четверо, й уха десь так утворюють ся, як рот, і так люблять слухати той бренькіт. Я в ночі оберну ся та затулю одно ухо, а друге за то розтвиряє ся, — і мині кости в голові тре. А я накрию ся подушкою, а воно по подушці тими ланцями лупить. Тай ніби каже, ніби лопатою легенькою в саму голову слово суне: А йдиж, а йдиж зо мнов, так тобі буде добре, добре. А я йму ся за постіль та так тримаю ся, що мясо в руках тріщить, як би живе розтягав...

Та чого ти таке кажеш, та чого ти таке нагадуєш? — крикнула на Тому його жінка.

— Ти не страхайся, жінко, бо тепер вони від мене відвернули ся геть, мині тепер так легко, якбим на світ народив ся. Але я вам хочу уповідати, яка то мука є у того, що тратить ся. Такий чоловік аж має бути спасений! Бо ще за єго живота з него нечисте душу викидує, отаки отак, що викопує. Рве тіло, кости розважає, аби собі до душі такі дучки поробіти, аби її відти вибрати. Яка тото мука, який тото страх, яка тото біль, що за такі страждуваня дав би собі ногу або руку відтяти!

— Та як воно тебе по ночах пазить, де воно тебе ловить?

— То чути наперед, що воно прийде, тай воно не питає ні дня, ні ночі, ні сонця, ні хмар. Отак встанете рано, помолите ся Богу тай йдете собі на подвір'я. Станете на порозі тай закаменїєте. Сонечко світить, люде вже коло хатів викрикують, а ви стоїте. Чого стоїте? А стоїте того, що щось вас у голову дюгнуло, з боку, дуже легонько. А з голови йде до горла, а з горла в очи, в чоло. Тай вже знаєте, що десь із за гір, із за чистого неба, ще з позаду сонця припливе чорна хмара. Ви не годні сказати, відки ви знаєте, що вона прийде, але зо три дні ви наслухаєте її шуму, як вона залопотить попід небо. Тай пускаєте увесь розум за нею, він біжить від вас отак, як пастух вівці лишить, отак дó-знаку ви лишаєте ся такі самі, а страх такий великий, що боїте ся одно слово сказати. Заціпите вам зуби тай чекаєте.

— Я знаю, Томо, я розумію, якурат воно так — сказав Николай Басараб.

— Николаю, ти здурів, чи що тебе напало?!

— Я лишень так...

Басараби поглянули недовірливо на Николая і замовкли.

— Люде, ви не страхайте ся, що Тома вповідає, бо як він вам розповість, то вже мете знати, як воно цукає ся до хрестянина. Бо то десь ваш ще пра-прадїд воював з Турками та вбив семеро маленьких дітий. Наткнув на спис так, як курят тай єго Бог покарав, бо він зараз покинув воювати і ходив з тими дітьми тринацять років. Ніби не хо-

Orcia Kuzovniko

див, бо то погнило, але все носив той спис і все єму виглядало, що він тоті діти носить. Тай відси пішла кара на Басарабів. То ще як я йшла за Семена, та мої мама міні повістували за се тай не радили йти. Та той гріх за тоті діти ви покутуєте, але то межі вами десь-не-десь прокидає ся. Не кождий Басараб носить той гріх, лиш Бог одному котромусь кладе єго в сумління. Та тому ви не напуджуйте ся, а що Тома каже, то ви собі зятяйте, як то гріх ґрасує, доки не відкуплений. Бо тіло все перебуде, по нїм нічо не пізнати, але сумління точить. Та то видко на дереві на таким великім, що хмар досягає. Розколеш єго, а там сама червоточина, червяка не видко, ніколи не вздрите, а сточене раз коло разу. То так сумління точить з рода в рід.

— Сумління точить, а то кара над усіма карами.

— Та розкажуй, Томо, як воно тебе точить? Не допоможе нічо, треба вислухати.

— Воно точить, але не каже за що, бо якби я вбив або підпалив, то воно видить, але я неповинний, а воно карає. Та як така хмара злопотить по небі тай тоґди приходить сам час, аби тратити ся. Йдете коло води, а вона вас тягне, як цілює, як обіймає, як по чолі гладить, а чоло таке, як грань, як грань. Таки би сте у ту воду, як у небо скочили. Але десь відкись винирає в голові слово: Тїкай, тїкай, тїкай! І гонить вас стома кіньми від тої води, забирає всю пару з грудий, а голова розскакує ся, бо дуріє. Аж тепер дуріє. Глипнете на вербу, тай вас знов зіпре. Руки такі чинять ся веселі,

аж скачуть тай без вас, без вашої причини, самі таки. Хапають ся за галузя, пробують, моцують, а ви от-як на боці стоїте, от-як не робите ви, лишень руки. Тай знов надбіжить слово: Тікай, тікай! Руки обсипають ся огнем, падають як усúшені тай знов тікаєте. Як кого на очи побачите, або жінку, або дитину, а воно также кричить: Тікай. Але і говорить до них і смів ся, а все то так, якби не я говорив і тручає там, де нема людей. Приходить до такого, що вам нагадає ся така грушка, що ще як ви дитиною були, та виділи її. Де який клинок, де який гак, де яка бантина, все вам нагадає ся. То гонить воно чоловіка у тисячу боків нараз, а не знати, куда йти. А потім лишить, нараз лишить. Минє година, або й дві, або й день, тай знов приходить. Серце застигає, очи так плачуть, так плачуть, що викапують. Але анї сліз не видко, анї плачу не чути. Тай провадить вас знов, тай мордує наново. Я нераз випивав цілу квартиру горівки і пролигав одну перчицю за другою, аби перегризло, але нічо не помагало...

— А вчєра то мене вже так придушило, щом стратив геть розум і очи і руки. В саме полудне прийшло. Як прийшло, тай показало бантину в кошницї. Кожду крішку на нїй показало, кождий сучок. Тай таким не спирав ся, бо не було куда, лишень відмотав воловід від ясел, тай заліз у кошницю. То так спокійно минї було, так легко! Я замуував той мотуз і пробував, ци добре держить і все знав, як треба зашнурок зробити, як за високо підтягнути. Я сєгодня дивую ся сам, як я так спокійно і весело тратив

ся. Але тепер мині, Богу дякувати, відійшло і такий я рад, рад...

Басараби якби піснули у дубовім сні.

— Гріхи, люде, гріхи, треба Бога просити.

— Доктори кажуть, що то така нерва є, що вона так хорує, якби й чоловік. Вона десь є в чоловіці та вона розум відбирає, як заслабне.

— Ей, що докторі знають!...

IV.

— Мой, а вийдїть за Николаєм, де він пішов? — сказала Семениха.

Басараби здрігнули ся, жаден не рушив ся з місця. Покаменїли.

— Та вийдїть за Николаєм, кажу... Де він пішов?

Жінки заголосили. Басараби позривали ся і гурмою вийшли на двір.

— Тихо, тихо, хто знає ще, не робїть крику...

Озимна.

По селі сотає ся, пливе тоненькими струями, розпадає ся на мацінькі крапельки один голос, осінний, сільський звук. Обіймає він село і поле і небо і сонце. Протяжна, тужлива пісня вилискує ся по зораних нивах, шелестить зівялими межами, ховає ся по чорних плотах і падає разом з листєм на землю. Ціле село співає, білі хати сміють ся неспіливо, вікна ссуть сонце.

На однім городі зеленіє ся латка озимого жита, а коло него на кожусі лежить білий як молоко мужик. Старий дуже, з померклими очима. Коло кожуха його паличка лежить також дуже давна, бо кавулька геть долонею витерта. Сонце гріє йому просто в лице, якби лишень його мало на землі.

Старий так заслухав ся в осінню пісню, що сам пищить, як дитина. Він говорить, а оріх раз по раз кидає на него широке своє листє. Білі мотилі грають ся над ним, кортять їх сісти на біле дідове волосє. Але він піє, говорить, а сусідські когути те чують і за ним потягають.

Сварить ся зі своєю смертею.

— Мині тебе не треба — пищить він до сонця — не зашкірюй си до мене, бо задурно. Мині треба дучі та штири дощці. Шкода твого труду, ти знайди собі молодого якого, а мині пішли її, бо забула сука за діда...

— Добрий косарь, нема що казати! Колос дійшов, похилив си, землю цулує, вже почорнів, а косарь чекає. Та чого? Гадаєш, що піду ще данцувати?! Я своє вже відбув, я контетний, мині нічо не бракне. Озми собі пушку того духу тай пусти з за стола — я контетний.

— А може де є війна та вона там запобігає, бо там молоде гине таке, що лишень цулуй. А тут що знайде коло мене — пусту коробку! Ти не пхай си межі молодих, але бери то, що до твого писка. Молодий най г'аздує, най він діти до розуму приведе, він тобі не втече, а хоть він у війні, а ти єго не руш! Збирай у яму тото, що до ями...

— Аді, руки — підймає руку близьно до очий — ну, з чим тут бути? Таке старе шкурать, що постола тогідного не полатаєш! Що ти цев руков годен удіяти? Чикай, не делькоти, як говорю. А м'ясо де? Ніби я ззів? Я єго не кусав, а як мясо смакувало, то най посмакує і кістки. Доїдай, було не зачинати...

— А як я руки маю, то я собі йду у свою дорогу, а моя дорога, аді, стома стежками дорожит си по полю. Я барабульку вікопаю, я кукурудзок підойму, я борозенку лицем до сонця оберну, я зеренце посію — я все з руками зроблю! А без рук я дурень,

коли маєш знати! То не штука зробити з чоловіка нічо тай піти собі на зломану голову! Ні, васпані, бер на плечі тай покладь на місци там, де мині лежінє є.

На озимині зявляють ся кури і пасуть.

— А-уш, бо пібу на капусту! Ти не диви си, що я старий, але я ще такого звіря заможу, ще заможу. Не маєш що їсти на подвірю?

Встав, спирає ся на палицю і йде на озимину.

— Файне, зелене, а вона тото псує... Земля все молода, вона як дівка, сьвито є — то вбере си, будний день — то вона по будному вбрана, а все дівочит — відколи світа та сонця.

Сідав серед зеленої озимиви, підпирає ся палицею і мовчить. Він мовчить, а село сумно довкола него співає, а верби кидають у него зісхлим листєм...

Злодій.

Посеред хати стояли два дужі, моцні хлопці. Сорочки на них подерті, лиця покровавлені.

— Не май, чоловіче, тої гадки, аби я тебе з рук пустив...

Сопіли оба, були помучені і ловили в груди воздух. Коло постелі сперла ся молода жінка застрашена і заспана.

— Не стій, але піди зараз за Михайлом і за Максимом, та скажи, аби зараз прийшли, бо я злодія маю в руках.

Жінка вийшла, а вони лишили ся.

— Цес якби лучив на слабого, тай взяв би житє коло власної хати.

Приступив до лави, взяв кварту з водою і пив так лакомо, що чути було булькотанє води в гортанці. Потім рукавом обтирає лице і гляючи на него казав:

— Не треба йти до цирулика, цес пустив крови доста.

А ще сих слів не сказав, як злодій вдарив його кулаком межи очі.

— Ти беш, тай я буду, ану хто ліпше?

Буковим, грубим полїном замахнув ся і злодій упав на землю. З ніг сикнула кров.

— Тікай тепер, як можеш, я тобі нічо не скажу.

Мовчали довго. Тусклий каганець не міг продерти ся через темряву по кутах, а мухи почали гудіти несміливо.

— Та затамуй собі кров, чоловіче, бо вся вітече.

— Дай мині води, ґаздо.

— Дам тобі води, кріпи си, бо не знавш, що тебе чикає!

Довга мовчанка.

— Ти, вижу, моцний, ґаздо.

— Я моцний, небоже, я коня на плечі беру, ти не добре трафив до мене.

— А натуру мавш мнску?

Я мнський, але злодія живого з рук не пускаю!

— То я маю вже тут загибати?

— Або я знаю, ци ти твердий, ци мнський? Як-ис твердий, то можеш вітримати...

І знов тишина запанувала в низькій хаті.

— Затамуй собі кров.

— На що, аби гірше боліло, як меш бити? Кров то є сама біль.

— Як я вже буду бити, то мусит боліти, хиба бис дух спустив.

— А Бога не меш бояти си?

— А ти Бога бояв си, як-ис ліз у комору? Та там увесь мій добиток, та якби ти був тото забрав, та ти би мене на віки вічні скалічив! А чому ж ти не лізеш до богача, але до бідного?

— Пропало, нема що говорити! Бий, та дай мині спокій!

— Певне, що буду бити.

На долівці зробила ся калушка крови.

— А ти як маєш сумління, ґаздо, та не забивай мене по трошки, але озми то поліно, та бахни ще так по голові, як по ногах, та збудеш ся клопоту, а мині лекше буде.

— Ти би хотів відразу! Чикай, жди, годи, най люде прийдуть.

— То ти хочеш добрим сусідам бай зробити?

— Вже йдуть.

.....

— Слава Ісу.

— На віки слава.

— У вас, Ѓьоргію, шос зновило си?

— Та зновило си, прийшов гість тай траба его приймати.

— Нема балаканя, що траба. — Максим і Михайло заступили цілу хату, головами досягали стелі, а волосє їх досягалоїм поперека.

— Сідайте та вібачейте, шом зупсував вас ночи.

— Та то оце він на землі?

— Він.

— Хлоп як звір, мали сте труду доста, заки вліз си до хати?

— Дужий, ей, тото дужий, але на дусшого трафив! Та заки шо куда буде, та сядьте за стів тай гостя просїт.

Ѓьоргій вийшов і за хвилю принїс бутлю горівки, солонину і хлїб.

— Та чому не берете і его за стів?

— Каже, шо не може встати.

— То я поможу.

І ґазда взяв злодія попід пахи і посадив за стїл.

— То ви вже в хатї мали з ним суперечку, Ѓьоргію?

— Та хотів мене заголомшити. Як ні угрів кулаком межі очи, то кажу вам, що тут-тут було падати. Алем намацав поліно коло себе, та-ем го морснув по ніжках, а він сів маком.

— Ви єму не дивуйте си, бо кождий хоче боронити си.

— Та я нічо не кажу.

Злодій сидів за столом блідий, апатичний, коло него Максим, а дальше Михайло. Коло печі стояла жінка в кожусі.

— Іьоргію, що ти хочеш з ним робити? Люде, спамнѣтайте єго, він хоче чоловіка вбити!

— Жінко, я вижу, що ти боїш си, та ти собі піди до мами, переночуй собі, а завтра прийдеш.

— Я не вступлю си з хати!

— То меш з нами горівку пити, але не вівкай, бо спарю. Лізь на пічъ тай спи, або диви си, або як хочъ.

Вона ані рухнула ся від печі.

— Баба бабов, Іьоргію, вона боїт си як Жид бійки, не дивуйте си.

— Е, шо ми будем на ню дивити си! Дай Боже здоровѣ, чоловіче, я до тебе наплю си! Не знаю, хто за кого будем гріх мати, ци ти за мене, ци я за тебе? Але гріх му-сит бути, таке зайшло, шо без гріху не обій-деш си. Гай, пий.

— Не хочу.

— Мусиш пити, як я просю! Горівка тебе трохи одержне, бос гет уплюшів.

— Я не хочу з вами напивати си.

Всі три газди обернули ся до злодія. Завзяті, чорні очи віщували йому згубу.

— То давай, най пю, але петь порцій нараз.

— Пий, а як нам забракне, то ще пішлемо. Наливав одну по одній і випив шість. Потім пили Михайло і Максим. Закусували і знов пили.

Михайло :

— Скажи нам, чоловіче, вітки ти забрив у наше село, ци ти близький, ци далекий?

— Я із світа.

— А як ти, ци нашої мужицької ложи, ци міщанської, ци панської? Бо инакше до тебе застосуємо си. Мужика то так бє си: Зо три рази люшнев дулуманом по голові, скілька раз по лиці, аби впав. Бо мужик твердий, до него траба твердо брати си, а як він під ногами, то легка робота. А пана ріхтує си знов на иншу моду; люшні не показуй, бо вмре від разу, але пужівном настраш. А як він делькотит на цілім тілі, то дай у морду два рази, але також не дуже: Пан вже під ногами! Походи трохи по нїм мінуто, дві, тай готовий, ребра потерті на фороост, бо то біленька кістка, як папірь. А Жида береш на пірший вогонь за пейси; він скаче, плює, корчит си, як пружина. Але ти на то не дивиш си, лишень закладаєш великий палец межи два малі тай дюгом єго попід ребра, все дюгом. Це лехка бійка, але болюча дуже...

Газди тяжко, тупо засміяли ся, а Михайло встромив голову поза Максима і чекав, що йому злодій скаже.

— Ну, до якої віри пристаєш?

— То, газдо, таке, шо як ви пете горівку, то ви мене жадним способом живого з рук не пустите.

— Правду кажеш, бігме правду, за цеті люблю!

— А заки вбете, та дайте ще горівки, най наплю си, абим не знав, коли і як.

— Пий, на таке діло пий, я не бороню, але чо ти на мене лучив, бодай тебе Бог скарав! Мой, я твердий, я камінний, тебе з моїх рук ніхто не вірве!

Злодій випив ще пять келишків.

— Бийте, кільки хочете, я вже злагожений.

— Чикай, брє, добре, шо ти вже контетний, але ми ще не контетні, ти по петь, а ми по одні. Як тебе здогонимо, пічнем говорити.

Михайло дивив ся дуже весело, Максим якусь думку мав, але бояв ся її виявити, а Їьорґій був неспокійний.

— Вижу, люде, шо буде біда, уступив бим си гет, а шос ні до него тягне, ланцухами тягне... Гай, гай, пиймо, закусьймо...

— Газдо, дайте, най вас поцулую в руку — сказав злодій до Максима.

— Ов, чоловіче, ти дуже боїш си, ов, це нефайно!

— Бігме вас не бою си, бігме і сто раз забожу си, шо не бою си!

— А шож?

— Минї легко стало на души тепер та я хочу цего газду в руку поцулувати; він сивий чоловік, міг би бути моїм татом...

— Чоловіче, лиши мене, бо я мнський на сумліне, я не хочу, будь собі без мене...

— Але дайте руку, бо грїх мете мати, я хочу вас поцулувати як рідного тата.

— Я цалком мнський, чоловіче, не цулуй мене.

— Михайло і Їьорґій аж роти порозя-

вляли і горівку перестали пити. Наїжили чупер і своїм вухам не вірили.

— Тумана пускає, чьо він хоче? Ти, небоже, такого способу трібуєш, е, ми й на це вчені!

Максим витріщив очи як баран і не розумів, що діє ся.

— Зміркував, що я мнєкий, зараз угадав...

Говорив, аби оправдати ся перед Михайлом і Ѓьоргієм.

— Дайте, дайте, ґаздо, руку, але із щирого серця, бо як вас поцую, то мині буде легко. Я вижу, що вже мині не ходити по світі та хотів бим віпроцити си з вами.

— Ти не цулуй, бо я гет змєкну, я тобі і так простю.

— Але я вас прошю дуже, бо я дуже тяжко буду умирати, бо я ще нікого в руку не цулував, аби ніби так із серцем. Я не п'яний, бігме ні, але я так хочу...

— Тихо, мой, не жвинди, не підходи подалеки, бо як угатю тай не дриґнеш!

— Коли ви гадаєте, що я дурю, а я, бігме, правду кажу. Я, видите, як напив си горівки тай мині отак утворило си в голові, що я маю згинуту і цего ґазду в руку поцулувати, аби мині Бог гріха зменшив. Та дайте руку, ґаздо, кажіт, най даст.

— Що цес чоловік від мене хоче, коли я не порадою, бо я жилісливий такий, шо я не годен тому стерпіти...

Максим не знав, де подіти ся, що з собою робити в такім клопоті. Він стидав ся як дівчина.

— Мнєкого все таке, все він у людий на посміховиску, така натура паскудна! Та

ви знаєте, що як я трохи горівки наплю си тай плачу, таже знаєте. Було мене такі суда не кликати, бо я знаєте такий, як предиво...
Злодій хотів взяти Максимову руку, аби поцілувати.

— Цес злодій хоче штуков нас зайти. Ідїт, Максиме, геть від него, уступїт си.

— Давайте горівки, Ѓьоргїю, пиймо з-потри, аби раз дістали їдь — сказав Михайло.

— Не йдїт, Максиме, не йдїт, вучку, від мене, бо я зараз умру. Я не бою си, бігме не бою си, але такий мене неспокїй тре...

Він почав дрожати на цілім тілі, губи трясли ся як живі. Михайло і Ѓьоргїй пили горівку і не дивили ся на него.

— Та чого ти си боїш, нема чого, я тобі дам руку поцулувати, вже дам, най нї і вібют, вже дам, на, цулуй, як ти собі жєдаєш...

Злодій прилип до руки, а Максим кліпав очима так, якби хтось його раз по разови бив по лицї.

— Мнєкому нїколи не варт бути, бо мнєкий чоловік нездалий до нїчого...

Михайло розставив всі пальці в руках і показував Ѓьоргїєви.

— Мой, мой, такі дужі, такі лакомі на бійку, що раз лакомі, де ймут, там з мнєсом рвут!

А Ѓьоргїй нїчого не говорив, лиш заодно плював у долонї і наливав горівку.

— Доста вже, небоже, доста, пусти, най я собі йду, бо тут нема Бога, я на таке не могу дивити си. Вітегни руки з пазухи, не облапуї нї, пусти, бо минї такий встид, що не знаю, де подїти си!

— Я ще хочу образ цулувати, я ще хочу поріг, я хочу всіх, всіх, де хто є на світі — кричав злодій.

Жінка зіскочила з печі і втекла, Михайло вийшов із за стола темний і п'яний як ніч, Гьоргій стояв і нагадував собі, що він мав щось робити.

— Максиме, ви мині з хати шуруйте, аби я вас тут не видів, бо вбю як горобця; гай, забирайте си.

— Я піду, Гьоргію, я вам не кажу нічо, але ви не гнівайте си, бо ви знаєте, шо я мнєкий чоловік. Мині так здає си, шо гріх будете мати, я собі йду...

— Ідїт, ідїт, бо ви не хлоп, але зальопана баба!

— Та я то кажу, шо я не до него, я... Максим підніс ся і вийшов з поза стола.

— Будьте здорові тай не бануйте, бо я, як якис казав, не до цего...

Злодій один лишив ся за столом, блідий трохи, але веселий.

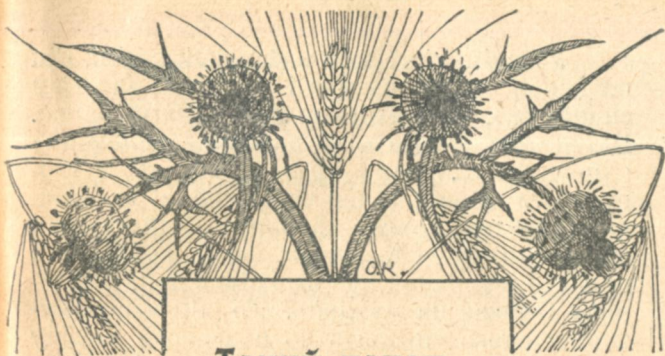
— А ти відеш із за стола, ци треба ті відти віносити?

— Я не віду, я вижу, шо не віду, бо я маю тут під образами сидїти.

— Ой відеш, бігме, відеш, ми будемо просити!

І кинули ся на него як голодні вовки.

Такий панок.

Він такий маленький панок у таким маленькім місті, що там є багато Жидів і один панський склепок. Те місто стоїть посеред сіл, як скостеніле село, як падлина вонюче, як смітник цілого повіту. У торгові дні воно оживає, малює ся селами і веселе. На ринку стоїть комедіянтська буда; якісь страшні музики вигравають у ній, страшні бестії вишкірюють зуби з полотен буди і якась панна воскова гримає в брязкучі тарелі. А перед будою стоять сільські люде у всіляких строях і дивлять ся. Ціла товпа справляє свої очи на деревляного блазника, що вибігає з даху буди і просить усіх до середини махаючи руками. Сміх, гамір, сльози зо сміху. До блазника виходить деревляна дівчина і обіймають ся з ним. А сміху на ринку стілько, що Жидам вуха деревіють, що пани в канцеляріях із крісел зіскакують. Увесь сміх із сіл прийшов на ринок. Старі мужики тягнуть синів і молодиць за плечі, аби йти за орудками, а їм ані в гадці покидати комедію. Аж над вечір маса розлізає ся і лишає пустий, гідкий ринок, аби мали де бавити ся Жиденята.

У такім місті жив маленький панок. Він на пенсії, дітий не має і жінки не має. Сам сивий вже, в сивім капелюсі і сивім одію. Цілий день сидить у панськім склепочку і мовчить. Що пани другі пробують з ним говорити, то він на той час тягне зі склянки пиво і забуває потім відповідати. Найстарший гість, пан староста, також не може до него приступити. Панок мовчить цілий день у склепику і чекає на мужиків. То як часом мужичку хтось справить до панського склепу за таким вином, що від серця відідає, або за таким моцним, чорним цукром, що від него попускає в грудях, то вона стає перед склепом і не важить ся зайти. Тоді наш панок вибігає зі склепику і каже:

— Чому не йдете, але боїте ся, ходіть і кажіть, що потребуєте, то я вам поможу.

— Коли, прошу пана, якос не смію йти межі пани.

— Ти, ґаздине, дурна, ти за свої гроші маєш право.

Мужичка входить, а панок забігає коло неї, якби вона до него в гості прийшла. Вона хоче цілувати всіх панів по руках і не має сміливости.

— Не цілуй, не лижи панам руки, бо ти ґаздиня, ти ліпша ґаздиня як пані, бо ти маєш свій ґрунт.

Мужичка глядить на панка, дивує ся і стоїть.

— Кажи, що тобі треба, але сміливо, час вже, аби руські ґаздині знали свою гідність. Ти панів не цілуй, бо вони з тебе живуть, вони твої слуги.

Пани регочуть ся, мужичка вже на правду боїть ся, а панок дивить ся на панів і злий, дуже злий. Потім залагоджує мужичці орудку і виводить її зі склепу. Перед склепом наказує їй, аби панів ніколи по руках не цілувала, аби раз прийшла до розуму і шанувала себе, бо пани злодії, розбійники. Мужичка сміє ся, дякує йому за вигоду і йде. А панок вертає ся до склепику і глядить на панів з гори і підсвистує собі так весело, що його лице молодіє, очи проявляють ся.

— Ви бунтуєте хлопів, я вас кажу арештувати — каже і сміє ся староста.

Панок тягне пиво і в той бік не глядить.

— І хто би то був надіяв ся, що то за анархист з цього пана Ситника?

Панок ще мовчить.

— А так ішов разом з нами, бавив ся, в карти грав, а на старість таки показав московську душу. Москаль Москалем.

Пани регочуть ся, бавлять ся, а Ситникови аж очи кровю заходять.

— Коли я не хочу більше кров пити, так як ви і по полудни затикати подушками вікон, аби спати; я маю вмирати десь сими днями та я хочу хоч трохи перед Богом стати чистий.

— До лазні, пане Ситник, до лазні за двадцять центів, го, го!

— Буде вам лазня колись, тото буде лазня!

— Щож, як збунтуєте нарід, як косу возьмете і хлопи за вами, то могла би бути лазня, але ви не такі знов злі.

Панок метушить ся, бо до склепику увійшли два мужики і станули коло порога.

— А ви чого хочете, не стійте так як злодії, бо ви пани собі, ґазди.

— Ми, проши пана, віпили би по скленочці вина, бо кажут, що тут добре, що в трунку направит, а Жиди злодії.

— Ходіть зо мною до другої станції, там сядете, скажете собі дати так як люде...
— каже пан Ситник.

— На що, пане, ми отут постоемо, ще нам сідати траба, нема часу.

— А видите, який ви темний нарід, а Німець також хлоп, але подивіть ся на него, як він тут прийде. Просто суне, сідає і баста!

Панок показує, як Німець йде, як сідає.

Пани регочуть ся, мужики поставали ні в пять, ні в десять. Вони поспускали голови і не знають, що діяти.

— Ходіть, не будьте худобою, зараз ходіть, ви боїте ся осих панів? Та то ваші наймити, ви їх годуєте, вбираєте, а ви перед ними пляцком!

Мужики червоніють, пітніють зі стиду і йдуть за панком. Сідають у другім покоїку коло стола і мовчать. Він дзвонить.

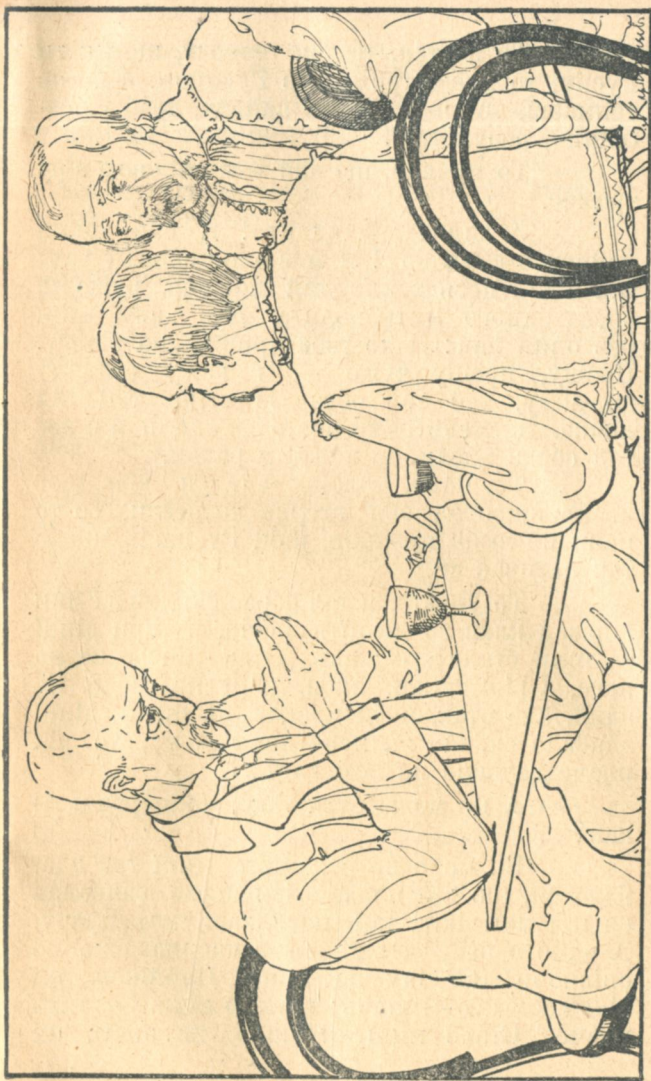
— Прошу літру вина нам дати...

— Прошу, пийте, не розглядайте ся так, якби між збуїв попали. Я чоловік ваш, я з вашої кости і крови.

— Дай вам Боже здорове, пане.

— Пани мене ймили меже себе, я їм служив, я за вас забув, я грав з ними в карти...

— Пани мают свою забавку, мужики знов свою, кождий має своє.

— То не так, то так тепер є, що як ти Русин, то маєш тримати з Русином, а як не тримаєш, то ти остатний лайдак, драб і розбійник, розумієте?!

— То правда, що най кождий свою віру тримає.

— А видите, а видите! Я був такий лайдак з замолоду! Я мав один образ у хаті, так я єго десь купив тай повісив, руський образ одного митрополита. Але каже мині раз один пан: Я до тебе прийду на візиту. Прошу, прошу дуже — я кажу тай іду до дому, тай той образ із стіни тай під ліжко. До мене пани часто заходили, а я все той образ ховав, за кождим разом.

— То, пане, чоловік боїт си, аби щос не прошкробав, аби штерна не втели, бо то пани не любє мужиків, ніби Руснаків, шо то так називає си...

— То знаєте, я той образ скидав з стіни і назад клав зо двацїть років. А при кінці то мині стало єго жаль. Отак дивлю ся на него, а він такий, якби злий на мене. Не злий, але отак, якби плакав на стіні. Мині здавало ся, шо як мене нема дома, то він плаче голосно на всю хату...

— А це може бути таке, аби образ плакав?

— Ви мене не розумієте, мині так здавало ся, шо він плакав і я нераз закрадав ся під мої вікна тай наслухав того плачу. А одного разу я вийшов з казина вже по опівночи тай іду до дому. Прийшов під вікна, слухаю — плачь; слухаю ліпше — такі плаче... Стало мині страшно, не знаю, чи

йти до хати, чи вертати ся? Стою, стою, дрожу, бою ся. Зібрав ся я на відвагу...

— То сама опівнічъ, пане, то найнебезпечнійша, лихе має тогди міць!

— Але ви не розумієте мене, то мене сумління так пило, так докучало, що мині аж голос причув ся. Вхожу я до хати, ледви на ногах стою, не чую нічого. Засвітив свічку, бою ся на образ подивити ся. Лягаю і конче хочу на образ подивити ся, а не маю відваги... Глипнув, а він заплаканий. Мене в горячку, мене в дрож пірвало, кланцаю зубами...

— А тож не страх, пане, самому з таким образом бути в саме о півночі!

— Слабував я тогди довго, гадав, що вже буде капут! Закликав я до себе руського священника, розповів йому, лагоджу ся на смерть... Але Бог мене помилував. По слабости я зараз виступив з уряду, подав ся на пенсію і сказав собі, що своїх людей не буду стидати ся, що буду з ними жити і буду їх боронити. Я слабкий вже, довго вам не поможу, але доки ще лажу, то буду за вами ходити як грішник і благати вас, не відкидайте мене...

— Дзінькуємо вам, пане, що з нами так красно забалакали сте, коби таких панів було багато, дай вам, Боже, погідливу старість...

— Ні, то я вам маю дякувати, бо я ходив по вашій кривді, як по мягкій подушці, я не мав того опам'ятаня...

Панок розплакав ся, а мужики дивили ся на него і казали:

— Пане, а дайтеж спокій, не турбуйте си, ми на вас не гніваємо си, а нам що до

того, як пани живуть, вони мають своє право, а ми своє.

— Ви мене не розумієте, як і ви мене не розумієте! Я хочу, аби ви були людьми...

— Та ми, пане, кільки можемо, то ми стараємо си, аби вас слухати, бо ви вчені та можете нам дорогу показати.

— Так, так, дорогу треба знати...

.....
— Добрий який панок оце має бути.

— Відай трохи піячок, але добрий чоловік.

— Є такі пани, що як напють си тай плачут, як мужики...

— Е, є і межі ними такі мнєкі — балакали два мужики до дому йдучи.

2005

45.	Д. Лукіянович. За Кадильну, повість . . .	3-00 К.
46.	Г. Гайне. Подорож на Гарц	1-20 "
47.	І. Франко. Захар Беркут (вечерпане) . . .	1-60 "
48.	У. Шекспір. Міра за міру	1-40 "
49.	М. Коцюбинський. Поединок і ин. опов. . .	2-00 "
50.	О. Стороженко. Марко проклятий	1-40 "
51.	С. Ковалів. Риболови	2-00 "
52.	М. Вовчок. Народні опов. т. I (вечерп.) . .	2-00 "
53.	П. Мирний. Серед степів. Оповідання . . .	3-00 "
54.	Е. Ярошинська. Перекиньчики	2-60 "
55.	В. Винниченко. Повісти й оповід.	3-00 "
56.	Л. Мартович. Хитрий Панько	1-50 "
57.	М. Вересав. Записки лікаря	3-00 "
58.	М. Вовчок. Народні оповідання, т. II. . . .	2-00 "
59.	М. Горький. Мальва і інші опов.	2-50 "
60.	М. Дерляця. Композитор і ин. опов.	2-00 "
61.	В. Заср. Легенди	2-40 "
62.	А. Чехов. Змора і інші опов.	2-40 "
63.	Н. Кобринська. Ядзя і Катруся та ин. оп. . .	1-80 "
64.	Д. Лукіянович. Від кривди, повість	2-00 "
65.	А. Чайковський. Оповідання	2-00 "
66.	Марко Вовчок. Народні опов. т. III.	3-80 "
67—68.	І. Левицький. Хмари	4-80 "
69—70.	Е. Золя Жерміналь	6-00 "
71.	О. Маковей. Оповідання	3-00 "
72.	І. Франко. На лоні природи	3-60 "
73.	Кар. Кавці. Народність і її початки	1-00 "
74.	Фр. Енгельс. Людвік Фаєрбах	0-90 "
75.	Фр. Енгельс. Початки родини	1-90 "
76.	Ш. Сеньобо. Австрія в XIX столітю.	1-20 "
77.	В. Будзиновський. Хлопська посілість. . . .	2-40 "
78.	К. Флямарион. Про небо	2-40 "
79.	М. Драгоманів. Переписка (вечерпано) . . .	
80.	С. Степняк. Підземна Росія	3-40 "
81.	Адріян. Аграр. процес у Добростанах	1-40 "
82.	І. Тен. Фільософія штуки	1-40 "
83.	Дж. Інґрем. Історія політ. економії	4-00 "
84.	Е. Ферієр. Дарвінізм	1-70 "
85.	Й. Конрад. Національна економія	2-30 "
86.	В. Стефаник. Моє слово, оповідання	4-00 "
87.	Ж. Масперо. Стар. історія схід. народів, т. I. .	2-80 "
88.	М. Коцюбинський. У грішний світ	2-00 "
89.	М. Карсєв. Фільософія культурної й соціальної історії XIX ст.	2-80 "
90.	О. Кобилянська. До світа. Новелі	2-40 "
91.	О. Авдикович. Моя популярність	2-60 "
92.	Е. Фрас. Нарис геології	1-60 "
93.	Б. Ленкий. Кара та інші оповідання	2-40 "
94—95.	П. Стороженко. Історія західно-європей- ських літератур до кінця XVIII ст.	4-40 "
96.	Г. Байрон. Чайльд Гарольд	1-80 "

B 2.561

97. М. Драгоманів	соціалізм	
98. Марк Твайн.	Том Соєр	3-00 "
99—100. Е. Шілер.	Політ. істор. Палестини	3-50 "
101. І. Франко.	Місія. Чума. Казки і сатири	2-80 "
102. З. Гіттер.	Історія геогр. відкрить у XV і XVI ст.	2-20 "
103. І. Толстой.	Козаки	2-40 "
104—105. М. Драгоманів.	Листи до Ів. Франка I.	3-40 "
106. В. Самійленко.	Україні. Поезії	2-00 "
107. Др. А. Форель.	Гігієна нервового життя	2-40 "
108. І. Франко.	Маніпулянтка	2-40 "
109. Р. Брінґ.	Боротьба за право	1-50 "
110. А. Володиславич.	Орли, комедія	2-20 "
111. І. Франко.	Voа constrictor	2-20 "
112. М. Драгоманів.	Листи до Ів. Франка II.	4-40 "
113. І. Франко.	Лис Микита, няте виданє	1-40 "
114. Граф де Ке де Сент Емур.	Анна Русинка, королева Франції	0-80 "
115. Г. Гайне.	Фльорентійські ночі	1-40 "
116. І. Франко.	Нарис історії укр. літератури	4-00 "
117. С. Ковалів.	Похрестник і ин. оповіданя	2-60 "
118. І. Франко.	Молода Україна	2-00 "
119. І. Франко.	Учитель, драма	0-70 "
120. Л. Журбенко.	Філістер	3-50 "
121. С. Ковалів.	Чародійна скрипка, опов.	1-60 "
122. С. Ковалів.	Писанка	2-00 "
123. С. Ковалів.	В остатній лавці	2-40 "
124. І. Франко.	Давне й нове, поезії	3-40 "
125. А. Кримський.	Андрій Лаговський	3-00 "
127. М. Яцків.	Огні горять	2-50 "
128. К. Б'хер.	Початки народ. господарства	2-20 "
129. О. Нижанковський.	Укр. співаник з нотами (ввечерпанє)	2-20 "
130. С. Ковалів.	Щаслива бабуня	2-30 "
131. А. Сінклер.	Герой капітала, повість	1-20 "
132. І. Франко.	Батьківщина	1-60 "
133. М. Коцюбинський.	Дебют, опов.	2-70 "
134. Т. Сулима.	Народні оповіданя	1-30 "
135. Гр. Коваленко.	Жарти життя	3-00 "
136. В. Гнатюк.	Народні казки	1-50 "
137. А. Доде.	Оповідання	0-60 "
138. М. Коцюбинський.	Тіни забутих предків	1-80 "
139. О. Кобилянська.	Через кладку	2-80 "
140. М. Яцків.	Блискавиці	1-40 "
141. М. Чернявський.	Богови невідомому	2-00 "
142. В. Віндельбанд.	Історія нової філософії.	3-30 "
143. І. Франко.	Пригоди дон Кіхота, 3 вид.	1-40 "
144. М. Залізняк.	Велика французька револ. I.	3-20 "
145. В. Гнатюк.	Народні новелі	2-50 "
146. І. Мартович.	Забобон, повість	6-00 "
147. А. Чайковський.	Олюнька, повість (друкуєть ся).	
148. В. Гнатюк.	Народні байки (друкують ся).	